

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. — *Die Kirche von Südosten gesehen.*

VARDE S. JACOBI KIRKE

NOTER S. 938

Historisk indledning. Kirken nævnes ligesom byens anden kirke, S. Nikolaj, første gang ved midten af 1300'rne, i Ribe Oldemoder,¹ og kaldes herefter altid S. Jacobi (S. Jep eller Ib); kirkens malmfont, støbt 1437, er viet til S. Marie og *S. Jacob* (sml. s. 902). Kongen havde patronatsretten til kirken i middelalderen;² efter reformationen fik borgmester og råd ansvaret for kirkens indtægter.³ Fra 1731⁴ havde sognet præst fælles med S. Nikolaj. Forud for en omfattende istandsættelse 1748⁵ bevilgede kongen en kol-

lekt fra hele landet. Efter Nikolaj sogns nedlæggelse 1809⁶ blev Jacobi sognekirke for hele byen og landsognet, og den blev betydeligt udvidet 1809-12.

Kirken skal være blevet beskadiget under bondeopløbet 1439.⁷ Skipper Clements rejsning af vendelboer og vestjyske bønder under Grevens fejde 1534 mindedes i en kalkmalet *†*indskrift (se s. 889). Ved bybranden 1551 blev bygningen formodentlig varigt svækket (jfr. s. 879 og *†*indskrifttavle s. 922), hvori- mod kirken slap lempeligere under branden 1590.⁸

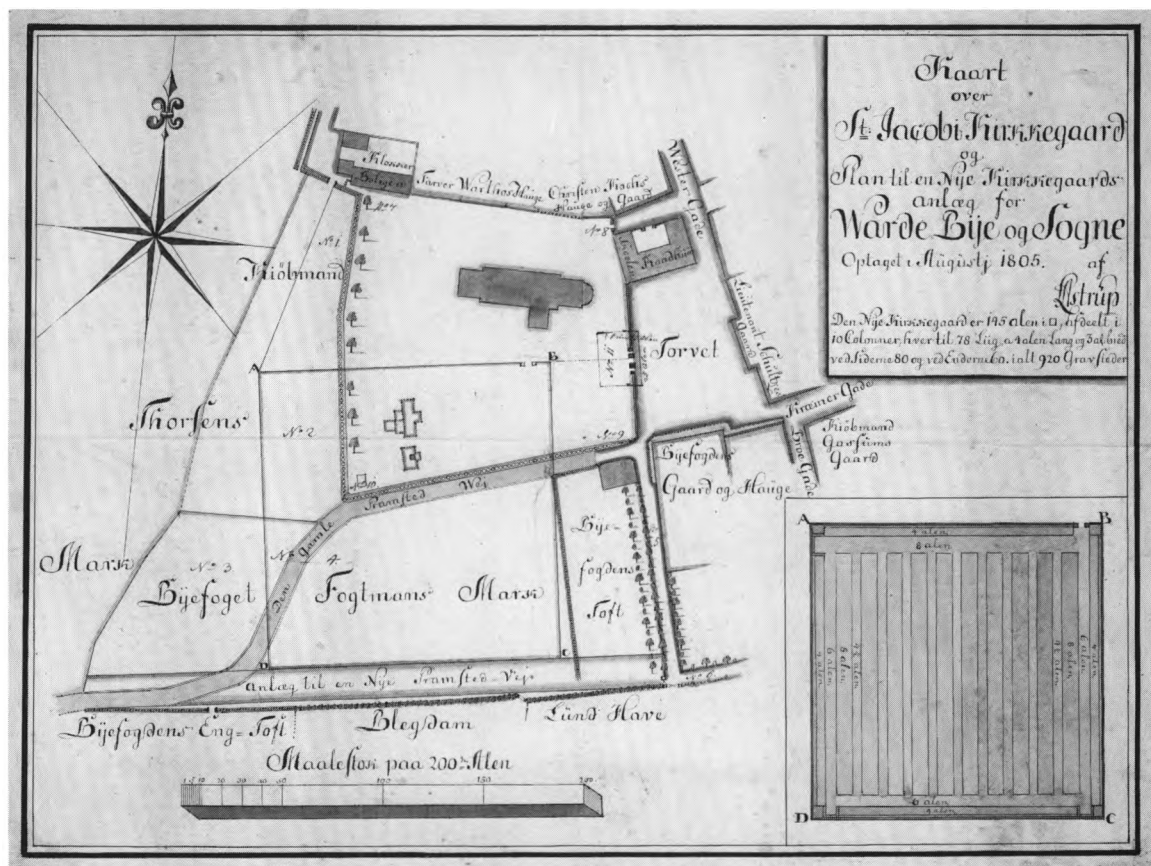

Fig. 2. Kort 1805 med kirkegården omkring kirken (s. 870) samt forslag til kirkegårdens flytning og indretning (s. 873). Ved kirkegårdens nordvestre hjørne ses kirkeklokkerboligen (s. 872), ved det nordøstre hjørne rådhuset 1785-1872 (s. 872). Mål i danske alen. Farvelagt opmåling af L. Astrup. Landsarkivet for Nørrejylland. — Plan von 1805 mit dem Friedhof um die Kirche mit Vorschlag zur Verlegung und Einrichtung des Friedhofs. An der nordwestlichen Ecke des Friedhofs sieht man die Glocknerwohnung, an der nordöstlichen Ecke das Rathaus 1785-1872. Maße in dänischen Ellen.

BELIGGENHED OG KIRKEGÅRDE

S. Jacobi kirke er rejst på en svag højtning vest for byens torv, ca. 250 m nord for åens nuværende løb. Som nævnt ovenfor (s. 867) lå kirken tidligere midt i den middelalderlige købstad, indtil ildebrande i 1500'rne ødelagde det sydvestre kvarter, der herefter blev dyrket som mark. O. 1800 har man således kunnet stå ved kirkegårdsdiget og nyde det frie udsyn mod vest, over mark og eng. I dag (fig. 3) indgår kirkens østende med de tilføjede korsarme i torvets monumentale randbebyggelse, mod nord Handelsbanken og mod syd rådhuset, op-

ført 1872 af L. A. Winstrup, som få år før havde tegnet et nyt spir til kirkens tårn. Den åbne plads vest for kirken afgrænses i syd af nordmuren omkring den udflyttede kirkegård, i vest af S. Jacobi skoles hovedbygning fra 1856.⁹

†KIRKEGÅRD OMKRING KIRKEN. Indtil anlæggelsen o. 1810 af en ny fælles kirkegård syd for kirken (den såkaldte »gamle kirkegård« s. 872) lå S. Jacobi som midtpunkt på sin egen kirkegård. Det var en indhegnet begravellesplads (fig. 2 og 3), omtrent en tønde land, der optog en del af det nuværende torv og mod vest strakte sig ind på skolens grund, dengang

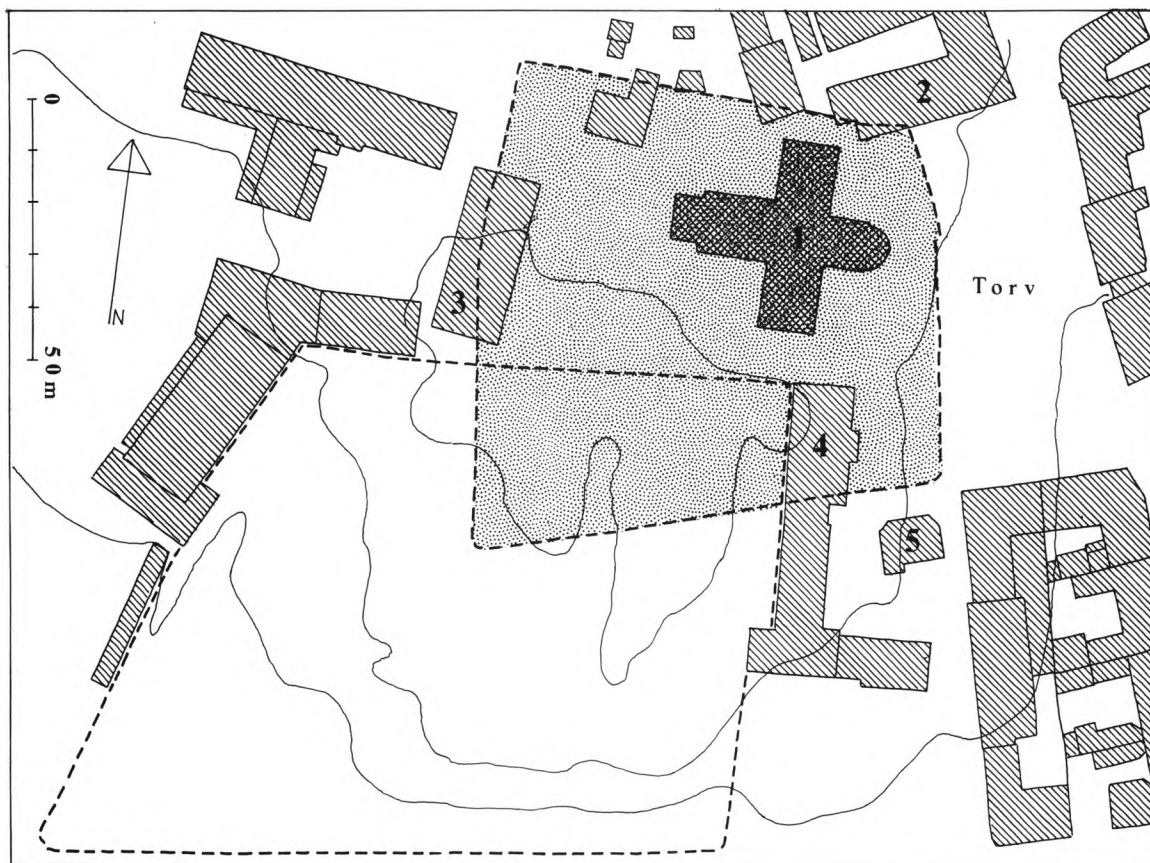

Fig. 3. Situationsplan 1884. 1. Kirken. 2. Handelsbanken. 3. S. Jacobi skole. 4. Rådhus. 5. Sillesens hus (turistkontor). Den gamle kirkegård omkring kirken (prikket areal) er indtegnet på kortet. Syd herfor er med stiplede linie angivet den udflyttede kirkegård, »Varde gamle kirkegård«, anlagt o. 1810 (s. 872). Tegnet af MN 1884. — Lageplan 1884. 1. Die Kirche. 2. Die Handelsbank. 3. Die Sankt-Jacobi-Schule. 4. Das Rathaus. 5. Sillesens Haus. Der alte kirkegård rund om die Kirche ist auf dem Plan eingezeichnet (punktierter Fläche). Südlich davon ist der verlegte Friedhof, »Der alte Friedhof von Varde«, angelegt um 1810, durch eine gestrichelte Linie angegeben.

åbent land. I nord afgrænsedes kirkegården af klokkeboligen (den gamle latinskole) og af byens haver, i nordøst af det gamle rådhus. Det lille Sillesens hus, nu turistkontor (fig. 3, 5), lå 1805 lige syd for kirkegårdens søndre dige, kun adskilt af den gamle pramstedvej, der fulgte diget vestover.

Hegn og indgange. Kirkegården hegnedes i 1700'rne¹⁰ af et stendige, hvorover der var rejst et plankeværk, i daglig tale kaldet »planken«. Mod torvet var en mur med bindingsværk, som nær det søndre hjørne indeholdt en teglhængt portal (»ligporten« eller »stetten«).¹¹

1688 blev der anbragt et »korstræ« i risten ved

torvet, og 1710¹⁰ blev kirkeportens lås repareret. En vestre, brolagt indgang med rist, formentlig i hjørnet ved klokkeboligen, nævnes 1778.¹² – I forbindelse med opførelsen af rådhuset i torvets nordre ende (jfr. ndf.) rejste bygmester Peder Frisvad 1786 en ny mur og flyttede for symmetriens skyld indgangspartiet mod nord, så det kom til at stå midt i torvets vestre langside. Den nye port, gengivet på kirkegårdsplanen 1805 (fig. 2), bestod af malede træfløje og låger, ophængt mellem fire murede piller, som var afdækket med sandsten, indkøbt i Hamborg, efter at Peder Frisvad først havde forsøgt at skaffe bornholmske sten fra Køben-

havn.¹¹ De to midterste piller smykkedes af stenkugler («kloder»), hvilende på sandstensplatter. – Nord for rådhuset var en *låge* mellem to murede piller, afdækket med gamle *ligsten*, og med en *rist* i bunden.¹¹

Kirkegården henlå i 1700'rne som et grønt område, hvor gravstederne blot markerede sig som græsgroede tuer. Kirkeværgen slog afgrøderne som hø mod en mindre betaling til kirkens kasse.¹¹ Når vinterstormene havde blæst plankeværket omkuld, lød der klager over fritløbende geder, får og svin eller græssende heste og kreaturer, som nedtrådte gravene. I 1780'erne¹¹ plantedes træer inden for vesterdiget, elm og lind, og i de følgende år begyndte man at lægge mindsten på gravene;¹³ men endnu 1790 fik rebslager Peder Hark tilladelse til at indrette en reberbane på kirkegården.¹⁴ 1782 sattes en sten over provst Fabricius og hustru, og 1795 rejstes et monument over medlemmer af slægten Brorson (sml. s. 936f.). 1800¹³ anlagde kammerråd Hack Kampmann en *indhegnet gravplads* i kirkegårdens sydvestre hjørne (sml. fig. 2). I forbindelse med portens flytning 1786¹¹ førte man en brolagt vej fra torvet til kirken.

†*Gabestok*. Byrådet bekostede efter Kejserkrigens afslutning i maj 1629 opsætningen af »kirkens gabestok«.¹⁵

Af ældre *bygninger omkring kirken* er kun bevaret det lille Sillesens hus, sydøst for den oprindelige kirkegård.

†*Bygninger*. På Resens prospekt (s. 943), trykt 1677, ses endnu bebyggelsen langs den gamle Slotsgade syd og vest for kirkegårdsdiget, men på byplanen 1797 (s. 866) er husene helt forsvundet.

Klokkerboligen i kirkegårdens nordvestre hjørne, afsat på planen 1805 (fig. 2), tjente indtil 1740 som *latinskole*.¹⁶ Skolen nævnes første gang 1542, blev ødelagt under branden 1551, men genopførtes i de følgende år. Der var to lærere, en rektor og en hører. Rektoren var tillige købstadens degn og ledede disciplenes sang i S. Jacobi kirke, mens høreren forestod sangen i S. Nikolaj. Disciplene, der ofte var fattige drenge, fungerede indtil 1670 om søndagen som løbedegne i de landsbykirker, der lå

mindre end 2 mil fra staden (sml. de indridsede navnetræk i Hodde og Grimstrups gamle degnestole). Hertil kom indtægter ved skolens opvartning med sang ved dåb, vielser og begravelser. Efter skolens nedlæggelse 1740 blev høreren kordegn med bolig i skolebygningen og pligt til at læse dansk med fattige børn. – Det var 1746¹⁷ et bindingsværkshus med tegltag, som vedligeholdtes af begge sogne i forening.

Det ældst kendte *rådhus*,¹⁸ nævnt første gang 1620, var en teglhængt bindingsværksbygning på torvet ud for kirkens apsis. Bygningen blev nedbrudt o. 1646 som følge af den overlast, den havde lidt under Torstenssonfejden, hvorefter byrådet flyttede til Kræmmergade. Nordre halvdel af torvet, der 1697¹⁰ stadig betegnede som »tinget«, var i 1700'rne optaget af en stor firlænget gård, hvis vestre længe grænsede ud til kirkegården. På denne grund, men trukket noget mod nord, opførtes 1785 igen et rådhus, efter tegning af Peder Frisvad.¹⁹ Det var et trefløjet anlæg (sml. fig. 2) med frontonsmykket hovedbygning i syd og to smallere fløje i nord forbundet af en mur, som lukkede sig omkring gårdrummet. Den vestre længe, der stødte ud mod kirkegården, indeholdt indtil 1834 byens *skole*, hvorefter længen indrettedes til *sprøjtehus*. Bygningen blev nedbrudt 1872, da byen fik sit nuværende rådhus syd for kirken; samtidigt blev torvet betydeligt udvidet.

VARDE GAMLE KIRKEGÅRD, mellem kirken og Slotsgade (fig. 3 og 4), er anlagt o. 1810 som fælles begravelsesplads for hele byen efter sløjfningen af de to gamle kirkegårde omkring kirkerne. Kirkegården, der 1862f.²⁰ blev udvidet med et areal mod vest, henligger nu som en park med store, gamle træer og 80-100 ældre gravsten (se s. 936f.). Den sidste jordsfæstebegravelse fandt sted 1922.²¹ 1984 er en urnekirkegård under indretning midt på området.

Kirkegården hegnes i nord, mod kirkepladsen, af en cementafdækket *mur* af gule sten, opført 1869, bekostet af L. Christensen og muligvis tegnet af L. A. Winstrup (sml. tårn).

Fig. 4. Parti fra Varde gamle kirkegård (s. 872). I forgrunden det Brorsonske gravmonument (jfr. fig. 57). Ældre fot. i Varde byhistoriske arkiv. — *Partie vom alten Friedhof von Varde. Im Vordergrund das Brorson'sche Grabmal (vgl. Fig. 57).*

Indgangspartiet består af port og to låger med jerngitterfløje mellem svære piller, afdækket med sandstensplatter og granitkugler. Platter og kugler indgik oprindelig i en nyklassicistisk indgang til S. Nikolaj kirkegård (jfr. s. 945), opført af Mikkel Stobberup 1796 og flyttet her til 1810.²² Jernbogstaver med »LC« (for L. Christensen) og »1869«. Kirkegården kom ved anlæggelsen o. 1810 til at overlæppe den middelalderlige kirkegårds sydvestre del. Man flyttede en del træer²³ samt to gravsten for familien Øllgaard og brugte kampesten fra det gamle hegn i et nyt stendige, der omgav det meste af kirkegården.²⁴ Foruden en port i det nordøstre hjørne var der en indgang i det søndre dige, »engporten«,²⁵ og i nordvest en ganglåde.

Anlæggelsen af den nye kirkegård markerer borgerskabets udflytning i det fri. Forordningen af 22. februar 1805 forbød begravelse i kir-

kegulvet (sml. s. 929); men som nævnt ovenfor havde flere ledende familier: Fabricius, Øllgaard, Brorson og Kampmann, allerede vist vejen. I modsætning til den middelalderlige kirkegård, hvor gravene blev kastet på må og fa, indrettedes den nye begravelsesplads med lige gange og nummererede grave, med løvhytter og bænke.²⁵ På planen fig. 2, der dog ikke helt blev fulgt, er der beregnet plads til i alt 920 gravsteder: 140 langs siderne og inden for de fire hovedgange ti kolonner med hver 78 grave à 3 × 4 alen. — 1814 opsattes to »afvisere« til at holde kreaturerne ude, og 1815 blev der gravet grøfter i den bløde bund. 1829 plantede man tolv kastanjer og efter udvidelsen 1864 hvidtjørn og hvidel, fyr, elm og ahorn.²⁰

Et *†lighus* af træ opførtes ved kirken 1864²⁰ under østrigernes okkupation (sml. kirkegårdsmonument nr. 6, s. 937).

Fig. 5. Kirken set fra sydøst o. 1870. Foto i privateje. — *Die Kirche um 1870, von Südosten gesehen*

KIRKENS BYGNINGSHISTORIE

Oversigt. Kirken består af romansk skib og kor med absis, hvortil der, formentlig i senmiddelalderen, er føjet et stort tårn i vest (s. 877). Under en gennemgribende ombygning 1809-12 (s. 884), under ledelse af bygmester Mikkel Stobberup, nedrev man den østre halvdel af skibets flankemure og tilføjede to lange korsarme i syd og nord, så kirken fik form af en korskirke. I forbindelse hermed blev et tvåbenhus (s. 879) ved skibets sydmur nedbrudt. Kirken istand-

sattes 1748 ved N. H. Rieman (s. 884), der forsynede tårnet med svungne gavle. En kuppel over tårnet (s. 886), opsat 1810, afløstes 1869 af kirkens nuværende høje spir (s. 879), tegnet af L. A. Winstrup, der tillige lod vinduerne udskifte og facaderne bemale. Kirkens nuværende udseende skyldes en heldig gennemført restaurering 1949-51 (s. 888), ledet af Kaare Klint, som tog udgangspunkt i Mikkel Stobberups klassicistiske bygning.

DEN ROMANSKE KIRKE (s. 875) har en samlet længde på godt 35 meter, mens skibets bredde er omkring 11 meter. Det er amtets største kvaderstenskirke, større end både Brøndum, Jerne, Føvling og Anst, der lige som kirken i Varde er udstyret med absis. Arkitekturen er uden særlige, dekorative detaljer, hvorfor det ikke umiddelbart er muligt at anslå bygningens alder; opførelsestidspunktet falder formodentlig inden for perioden 1150-1225. Orienteringen er omtrent solret.

Plan og proportioner. Apsiden er ret fremspringende med centrum for den krumme mur i korgavlens yderside. Koret, der er noget skævt, er formentlig afsat som et indvendigt kvadrat. Springet mellem korets og skibets mure (109 cm i syd og 112 i nord), der sandsynligvis svarer til 4 fod à omtrent 28 cm, er noget mindre end skibets murtykkelse, som målt over soklen gennemgående er omkring 125 cm; vestgavlen er betydeligt tykkere, o. 175 cm. Skibets smalle døre sidder stærkt forskudt for hinanden.

Materialer og teknik. Murene, der hviler på en skråkantsokkel, er rejst af kvadre af *granit* og *jernal*; i skibets østre taggavl er der anvendt et mindre parti *frådsten*. Indvendig, bag de pudsede vægge, er murene formodentlig af marksten. Soklens skråkantled, der springer ca. 7 cm frem fra murplanet (under skibet noget mindre), er kun 20 cm højt og hviler på et nedre skifte, bestående af små syldsten, under skibet delvis skjult af terrænet.

Kvaderstensmurværket er ret stærkt omsat, således er vinduessporene i korets nordside helt forsvundet. Det bedst bevarede murparti findes formodentlig i skibets nordside. Her ses endnu tre lag tilmurede *bomhuller* fra bygningens opførelse, hugget nederst i kvadrenes hjørner og lukket med al og tegl.²⁶ I korets sydmur, hvis sydøstre hjørne består af 14 skifter, indgår nederst fem usædvanligt store, *rejste granitkvadre* (sml. fig. 9), hvoraf den største måler 160 × 130 cm, svarende til højden af tre normale skifter. To kilehuller viser, at stenhuggeren i første omgang havde tænkt sig at kløve stenen. Også i skibet er der stedvis brugt store formater. Nederst i sydmuren måler en kvader 83 × 194 cm, en anden 83 × 84 cm (3 × 3 fod?), og i nordsiden findes en kvader med målene 99 × 165 cm.

I apsiden, hvis øverste trediedel i renæssancen (efter branden 1551?) er ommuret i tegl, er der så godt som udelukkende brugt *jernal*, stort set forarbejdet til de samme formater som korets granitkvadre, dog med et enkelt meget tyndt skifte. Den nyhugne al, der 1950 er anvendt ved tilmuringen af to store, sekundære vinduer (sml. s. 888), udskiller sig 1984 stadig ved sin rustrøde farve.

Skibets vestre *gavltrekan*t, hvoraf den nedre part er bevaret under tårnets østmur, er indvendig af granitkvadre. I skibets østgavl er der i spidsen brugt et mindre parti *frådsten*.

Døre og vinduer. Skibets oprindelige døre, der som nævnt sidder forskudt i forhold til hinanden, er tilmuret (med granit) formodentlig i

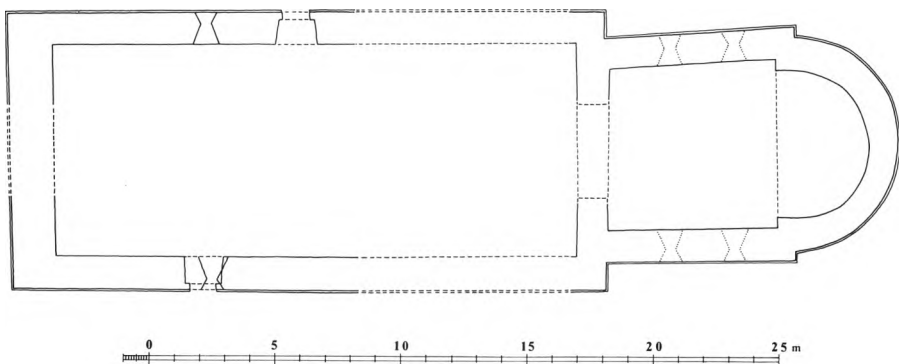
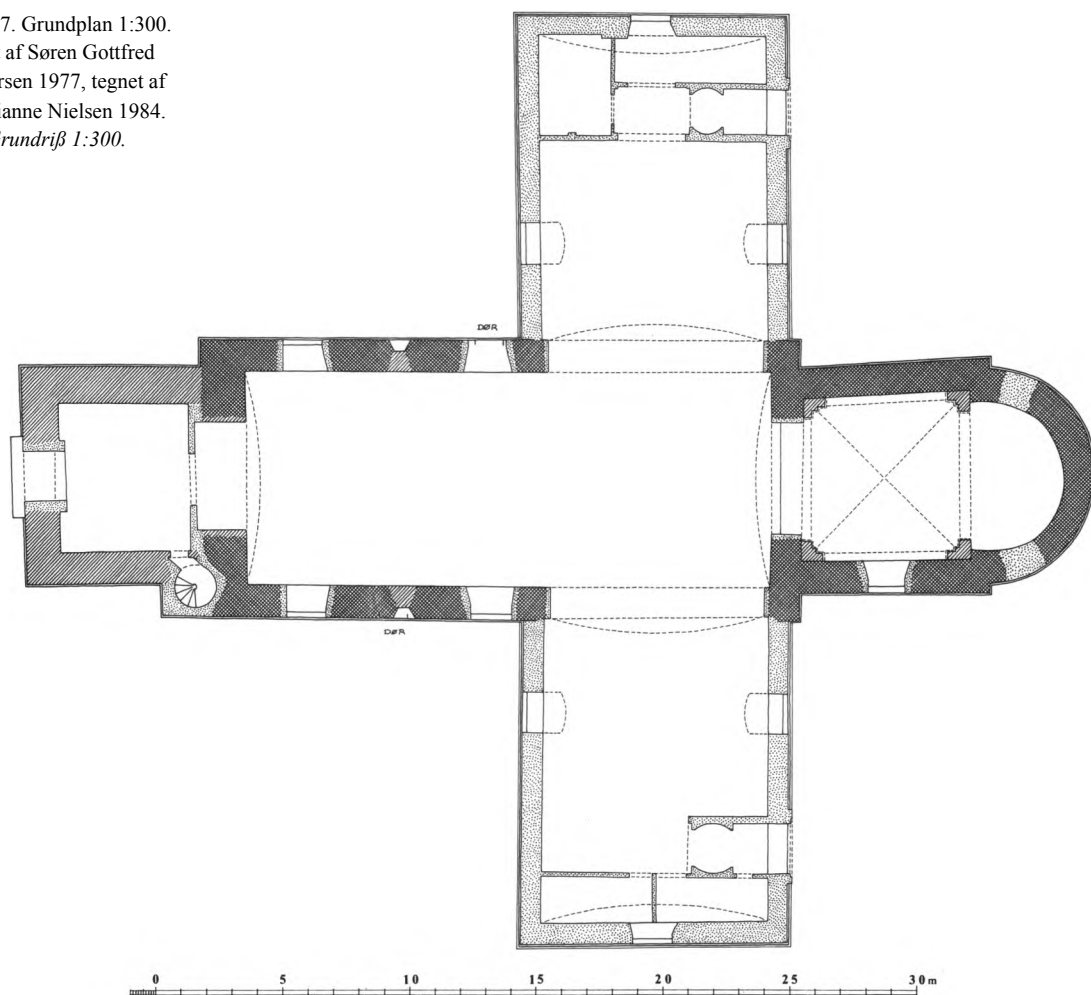

Fig. 6. Grundplan 1:300 af den romanske kirke. Tegnet af MN 1984. — Grundriß 1:300 der romanischen Kirche.

Fig. 7. Grundplan 1:300.
Målt af Søren Gottfred
Petersen 1977, tegnet af
Marianne Nielsen 1984.
— Grundrijs 1:300.

senmiddelalderen, da der via tårnet skabtes adgang fra vest²⁷ og indrettedes en dør i skibets østende (sml. nedenfor). De to rektantede døre med kvadersatte karme bryder ikke soklen og er begge påfaldende smalle, bygningens størrelse taget i betragtning. Den søndre, 226 × 103 cm, dækkes af tre kvadre, hvoraf den midterste er formet som et trapez. Norddøren, 112 cm bred, er delvis ødelagt af et vindue.

Af de rundbuede og smigede vinduer er kun bevaret to i skibets vestre halvdel, nu tilmuret i indre flugt. De sidder højt, lige for hinanden, det søndre med bund tre skifter over dørkarmen. Dette vindue dækkes af et kilestensstik af seks sten, én af al, resten af granit, mens nordvinduet, dannet af 13 sten, helt er af al. Det lader sig ikke afgøre, hvor mange vinduer der

har været i skibet. 1666²⁸ omtales »to små vinduer i korets nordside«, hvoraf man må slutte, at koret oprindeligt har haft to vinduer i hver side.

Indre. Apsiden dækkes af et *kvartkuglehælv*, der sandsynligvis er fornyet i forbindelse med ommuringen af det øverste murparti. Koret og det høje, lange skib stod oprindeligt med flade bjælkelofter. Den runde korbue er rimeligvis noget udvidet.

ÆNDRINGER OG TILBYGNINGER. Den romanske bygning bevarede i det store hele sit oprindelige udseende indtil ombygningen og udvidelsen 1809-12 (sml. s. 884). Formodentlig i senmiddelalderen tilføjedes et tårn i vest (se s. 877), og der blev indbygget et hvælv i koret,

mens skibet beholdt sit flade træloft. Kirken gennemgik formentlig ret omfattende reparationer som følge af de ødelæggelser, bybranden 1551 forvoldte på bygning og inventar (sml. s. 879) og modtog en hovedistandsættelse 1748, under ledelse af N. H. Rieman (sml. s. 884).

Uvist hvornår, måske i forbindelse med tårnbyggeriet, da kirkens hovedindgang blev henlagt til tårnet, blev skibets søndre dørsted flyttet til skibets østende, hvor der indtil o. 1810 stod et våbenhus (sml. s. 879). Den traditionelle placering kan skyldes kirkens orientering østover mod torvet; men det tør ikke udelukkes, at døren blev anbragt så langt mod øst for at skaffe plads til et orgel i korets nærhed, idet bælgen var anbragt på våbenhusets loft (sml. s. 918).

Hvælvet i koret hviler på falsede hjørnepiller med femleddede kragbånd og helstens, runde skjoldbuer. Hvælvingen må oprindeligt have haft ribber, men fremtræder nu som et grathvælv efter en ommuring, der kan være foretaget efter brandene i 1500'rne eller ved hoved-

istandsættelsen 1748. Også apsiden og dens halvkuppel blev ommuret i 1500'rne. 1730²⁹ måtte den igen repareres, da den var revnet tre steder »fra øverst til nederst«.

Tårnet ved skibets vestende er formodentlig opført i senmiddelalderen, men er ombygget i årene efter branden 1551, der synes at have været ganske voldsom (sml. s. 879). Alt træværk er formentlig udbrændt; i hvert tilfælde blev der i de følgende år anskaffet nye klokker (se s. 927). Herefter er tårnet ændret flere gange: 1748, 1810 og sidst 1869, da klokkestokværket blev ommuret og det nuværende spir opsat. Det er i fem etager, bestående af tårnrum med ovenliggende korrum bag orglet, to mellemstokværk samt klokkestokværk. Etageadskillelsernes bjælkelag giver sig udvendig til kende i de mange jernankre.

Murene, som hviler på en skråkantsokkel, er udvendig kvaderklædt til halv højde, i nord dog noget højere, og er herover af teglsten. Indvendig er de sat af kampesten helt op til klokkestokværkets underkant. Østmuren hvi-

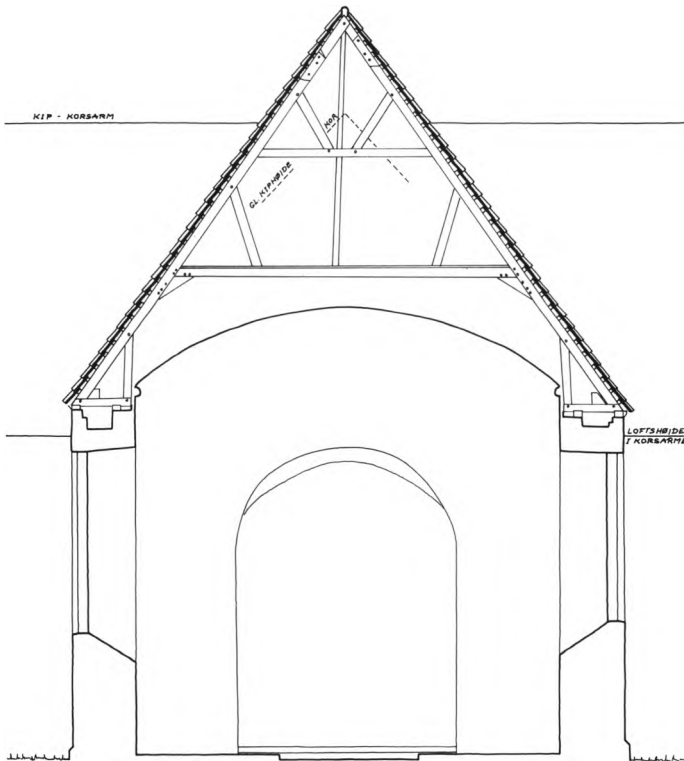

Fig. 8. Tværsnit gennem skib, set mod øst, 1:150. Målt af SGP 1977, tegnet af MN 1984. – *Querschnitt durch das Schiff.*

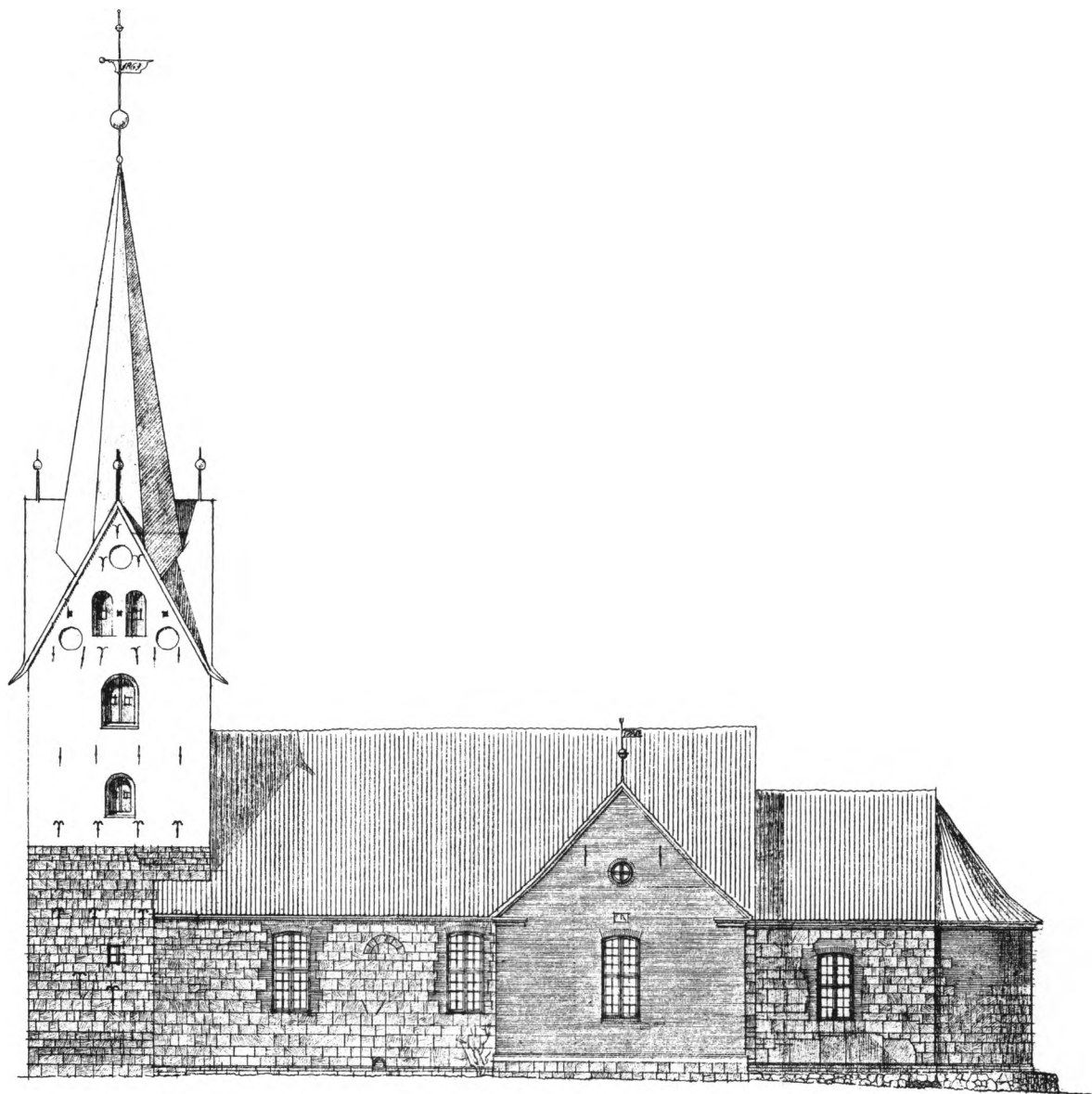

Fig. 9. Opstalt af kirkens sydfacade 1:300. Kaare Klints tegnestue 1947. Kunstakademiet. — *Aufriß der Südfassade der Kirche 1:300.*

ler på skibets taggavl. Murværket bærer præg af talrige reparationer og indeholder meget lidt munketegl; det bedst bevarede parti ses fra skibets tagkammer, øverst i gavltrekanten. Det er bemærkelsesværdigt, at murene er af samme tykkelse, 1,3-1,4 m, hele vejen op gennem tårnet, et træk, som muligvis peger på et ret sent opførelsestidspunkt.

Den rundbuede *vestdør* har fået sin nuværende skikkelse ved restaureringen 1950 (sml.

s. 888). De to mellemstokværk har hver en åbning i syd og vest, anbragt i fladbuede nicher. Det nedre vindue i syd og det øvre i vest er blændet; de to ibrugværende lukkes af lemme.

Tårnrummet dækkes af et nyere træloft, oplagt i forbindelse med indretningen af et ovenliggende korrum. Det høje tårnrum åbnede sig oprindeligt mod skibet med en stor, spids bue, nu lukket af en skillevæg. — Fra tårnrummet er der adgang til de øvre stokværk via en *spindel-*

trappe i tårnets sydøstre hjørne, muret efter tegning af arkitekt Kaare Klint 1950 og placeret på samme sted som en ældre sløjfet trappe (se †trappehus), idet skibets sydmur forlængedes med et kvadersat parti mod vest. Trappen, der har sider af gule sten og trin af beton, bevæger sig mod solen. Ved genindretningen udnyttede man en ældre, smal døråbning i tårnrummets sydside med fladbuet stik af munkesten. Trappen, der får lys gennem et par små glugger i vestsiden af det tilføjede murparti, udmunder i det nedre mellemstokværk, hvorfra man kommer videre op i tårnet ad tømrede trapper.

†*Trappehus*. Den ældre tårntrappe, hvis nedre dør som nævnt stadig er bevaret, har delvis siddet i et muret(?) trappehus i hjørnet mellem skib og tårn, hvor fundamentet endnu sås 1950. Huset nævnes 1700¹⁰ og 1730¹⁴ (»stentrappen op ad tårnet«) og må være nedbrudt under kirkens istandsættelse 1748, hvorefter det afløstes af en indvendig, tømret †trappe.

Tårnets nuværende, høje *spir* (fig. 9) og klokkestokværk er opsat 1869 efter tegning af kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup og bekostet af købmand O. Palludan, Varde. Klokkestokværket har store, rundbuede og falsede glamhuller i syd, vest og nord samt to lignende, men smallere lydåbninger i øst. Det ottesidede spir, som oprindeligt var dækket med skifer, rejser sig over fire gavle, hver med to rundbuede åbninger, i øst dog et mindre, fladbuet hul, alle smykket med cirkelblændinger. Spirets karakteristiske, gotiserende profil understreges af lange vandspyere mellem de spidse gavle, der smykkes af toptinder med kugler, svarende til den store kugle under spirets vindfløj. – Winstrup, som før 1864 var bygningsinspektør i hertugdømmerne, har muligvis ladet sig inspirere af de såkaldte »Tørninglénske« spir (sml. DK. SJyll. XXIII, s. 2724f.).

Tårnets tidligere afdækninger. På Resens prospect (s. 943) har tårnet sadeltag med gavle i øst og vest. 1689¹⁰ blev der lagt nye tagsten på *kammene*; men hvorledes disse har været udført kan ikke endeligt afgøres. – Under N. H. Riemans restaurering 1748 (sml. s. 884) blev tårnet betydeligt ombygget og gavle og tag-

værk fornyet. Der blev således anskaffet »20 store træer til sparer (spær) i tårnet«,²⁹ og såvel prospectet i Danske Atlas (s. 865) som Mikkelt Stobberups opmåling 1805 (fig. 11) viser, at sadeltaget er blevet afsluttet med Riemans karakteristiske *svungne gavle* og bueformede toptinder, der kendetegner hans arbejder på Ribekirkerne og adskillige jyske landsbykirker og herregårde. Dette tag holdt, indtil Mikkelt Stobberup 1810 opsatte en kuppel (se s. 886).

†*Våbenhuset* (fig. 38) foran indgangen i østenden af skibets sydmur,³⁰ nedrevet 1810, var af uvis alder, men som nævnt (s. 877) muligvis opført i senmiddelalderen. Husets kampestensfundament, i gulvet under søndre korsarm, blev fremdraget og opmålt i forbindelse med restaureringen 1950.³¹ Våbenhuset var ca. 5,25 m bredt og 6,3 m langt med svære flankemure og en noget tyndere gavl, der indeholdt en dør. Taget var i 1700'rne³² tækket med tegl, idet der dog var bly over nordenden, hvor orgelværket stod indtil 1767.¹¹ I rummet var der murede *bænke* langs væggene, og en stejl trappe førte op til loftet, hvorfra der gennem en lille dør var adgang til orgelpulturet, som efter orglets flytning indrettedes til en lukket stol.³³ 1716¹⁰ var der udgifter til våbenhusets »overtagning« (kamtakker?), og der opsattes jernankre med årstal.

BRANDE OG ISTANDSÆTTELSE. Ikke mindre end tre gange, 1439, 1551 og igen 1590 rantes byen og kirken af ildsvåde og ødelæggelser. Navnlig synes branden 1551 at have været ganske omfattende.

Ifølge provst Pallesens indberetning til Ole Worm⁷ led kirken overløst 29. maj 1439, efter at Vardehus 2. april samme år var blevet ødelagt under tumulter og bondeopløb. – Bybranden 1551 ramte begge Vardes kirker, og ødelæggelserne på S. Jacobi må have været ganske omfattende at dømme efter den latinske minde-tavle (se s. 922), der senere ophængtes ved prædikestolen: »Denne kirkebygning blev brændt med grusom flamme på helgerne Nereus og Achilles' dag (12. maj) 1551«. Også tårnet udbrændte, og de gamle klokker synes at være

gået tabt (se s. 927). Kongen pålagde 11. juni samme år stiftets kirker at komme Varde til hjælp ved opbygningen af den ene af de to afbrændte sognekirker. Kancelliet fandt, at det var rimeligst at opbygge S. Jacobi, der var den største, og nedbryde S. Nikolaj. For at arbejdet på kirken kunne blive færdigt inden vinteren, skænkede kongen byens indbyggere kronens part af tienden i Lunde, Ovtrup og Billum sogne. Byen blev fritaget for kongelige skatter og de norske lensmænd bedt om at være behjælpelige med at skaffe tømmer, når Vardeborgerne sendte deres skibe.³⁴ År 1700 nævnes det med beklagelse, at kirken siden branden 1551 ikke havde haft råd til blytag.

9. oktober 1590 brændte byen igen, og ifølge borgmestres og menige borgeres bønsskrivelse til kongen ødelagde branden denne gang »den største og bedste del af byen« og S. Jacobi kirke »led stor skade«.³⁵ Det kan ikke afgøres, hvor omfattende ødelæggelserne har været. Ifølge provst Fabricius' indberetning 1754³⁶ afbrændte kun »noget af (kirkens) østerende«.³⁷

Borgernes bøn om hjælp til kirkens istandsættelse blev hørt af kancelliet, der gav ordre til, at de formuende kirker i Varde sysselprovsti skulle komme kirken til hjælp.³⁵

Det er ikke muligt at bestemme omfanget og arten af de istandsættelser og ombygninger, der må være udført efter de ovennævnte brande. Formodentlig efter branden 1551 blev apsidens øverste trediedel ommuret i tegl, og som nævnt ovenfor (s. 877) må også korhvelvet være ændret. Trods reparationer var kirkens tilstand dog allerede 1607 dårlig. Forstanderen for Sorø skole, Jon Jakobsen, berettede overfor kongen, at begge kirker i Varde var meget byg-fældige, »så det er at befrygte, at de ville falde helt ned, hvis de ikke i tide bliver hjulpet«.³⁸ Kongens indgriben resulterede i begravelsesforordningen af 29. maj 1608 (se s. 929), der fastsatte takster for borgernes betaling til kirken i forbindelse med begravelser.³⁹

1639 var kirken igen meget brøstfældig: »En del af den er allerede faldet ned. Grunden hertil er den, at kirken og tårnet ved en stor ildebrand i forrige tider blev forbrændt og ødelagt«. Iføl-

ge byrådets bønsskrivelse kunne kirken ikke komme på fode ved de faste årlige indkomster, hvorfor kongen pålagde de mest velhavende kirker i sysselprovstiet tilsammen at give 150 rdl. til S. Jacobi kirkes reparation.⁴⁰

1689 reparerede og kalkede Jens murmester og Peder Michelsen Nue (Noe), Varde, tårnets østre og vestre side fra top til tå, og 1697 fik Peder Michelsen hjælp af muremester Oluf Pedersen, Årre, med to karle i 23 dage under endnu en *tårnreparation*. 1702 arbejdede Peder Michelsen og Lambert Iversen af Fåborg igen på tårnet i 48 dage, udbedrede murværket og udskiftede jernankrene. Der medgik bl.a. 4500 »store dobbelte mursten« fra Oxholmen i Holsten og 1000 små Hamburger-mursten.¹⁰

Et *syn* 1. september 1721⁴¹ giver et indtryk af kirkens tiltagende forfald: Der var blæst tagsten af skibets nordside og der behøvedes nye bjælker og lægter over koret, og *sugjæl* og *vindske-*
der måtte udskiftes. Trappehuset trængte til nye tagsten, og tårnets østre vindfløj var blæst ned. Kvaderstensmurværket på kirke og tårn burde »sømmes« (fuges) og væggene »dønnikes« (pudses) og kalkes. Gulvet skulle forbedres og jævnes med nye mursten, og en del »deller« (brædder) skulle udskiftes i skibets træloft. – Synsrapporten de nødvendige materialer, bl.a. 1500 tagsten, 1300 Hamburger-mursten, 40 tdr. kalk, 30 lægter, 24 Hamburger-deller og 4 norske del-
ler. De nævnte mangler er muligvis ikke umiddelbart blevet afhjulpet.

1727¹¹ klagede værgerne over kirkens dårlige

tilstand og gjorde opmærksom på, at han havde ladet den istandsætte uden at føre det til regnskab. 1739 blev tårn, våbenhus, tage, gulve og vinduer repareret.¹¹ En egentlig hovedreparation fulgte først nogle år senere, under ledelse af N. H. Rieman (sml. ndf.).

Tagene har oprindeligt alene været tækket

med bly, der gradvist er blevet afløst af tegl. 1700³² nævnes det med beklagelse, at kirken siden branden 1551 ikke har haft midler til blytag. Der var da tegtag overalt på tårn og kirke med undtagelse af apsis (»runddelen«), det meste af skibets sydside, dele af våbenhusets vest-

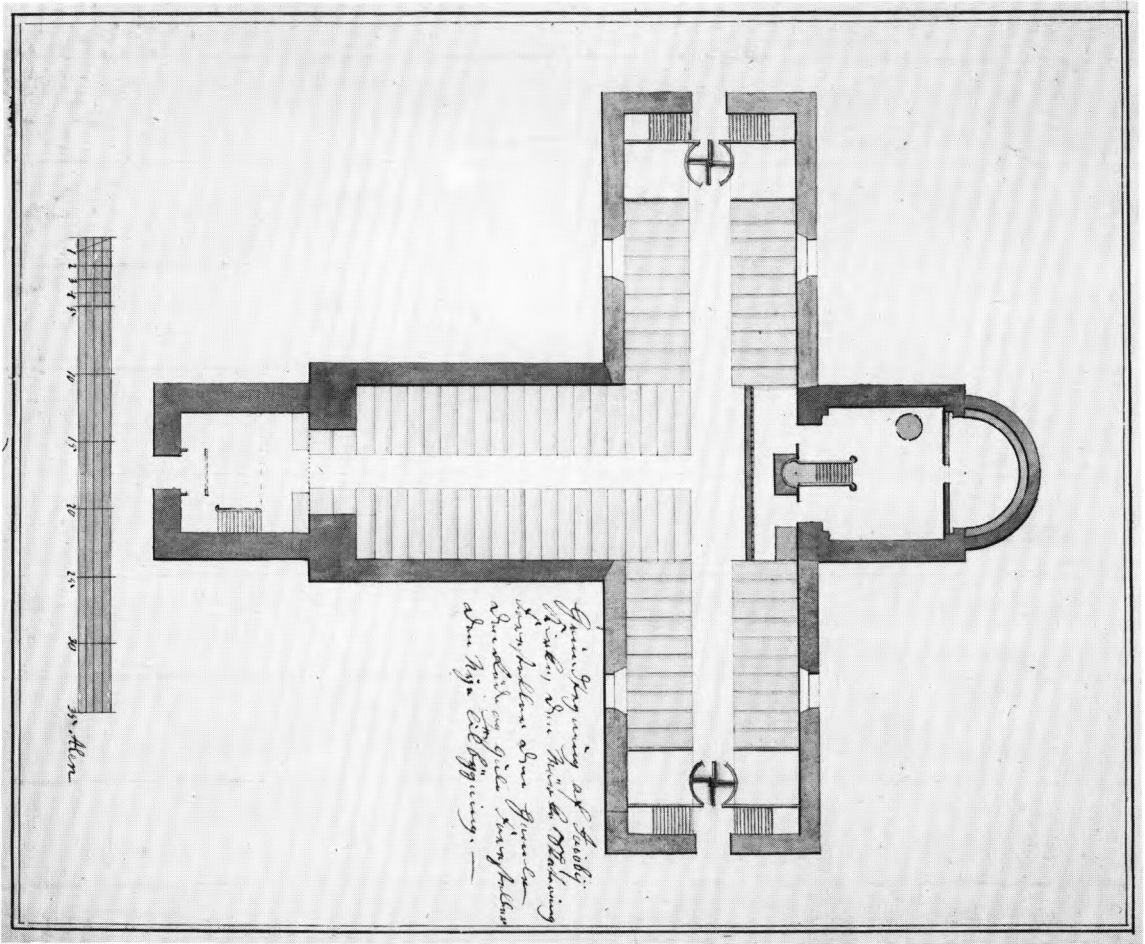
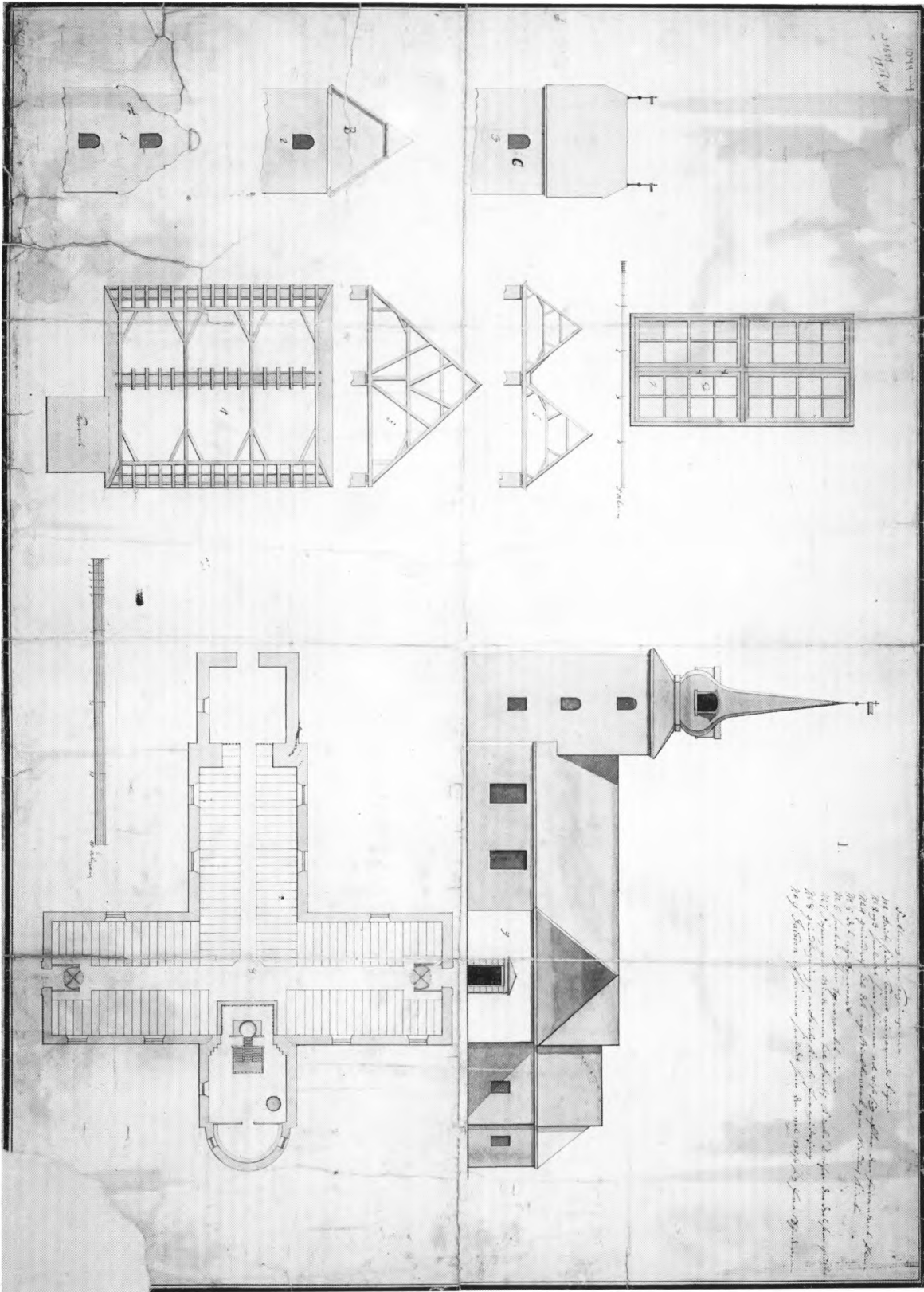

Fig. 10-12. Mikkel Stobberups tre projekter til kirkens ombygning og udvidelse 1803, 1805 og 1808 (s. 884). Mål i danske alen. Farvelagte tegninger i Landsarkivet for Nørrejylland. — Mikkel Stobberups drei Pläne für den Umbau und die Erweiterung der Kirche 1803, 1805 und 1808. Maße in dänischen Ellen.

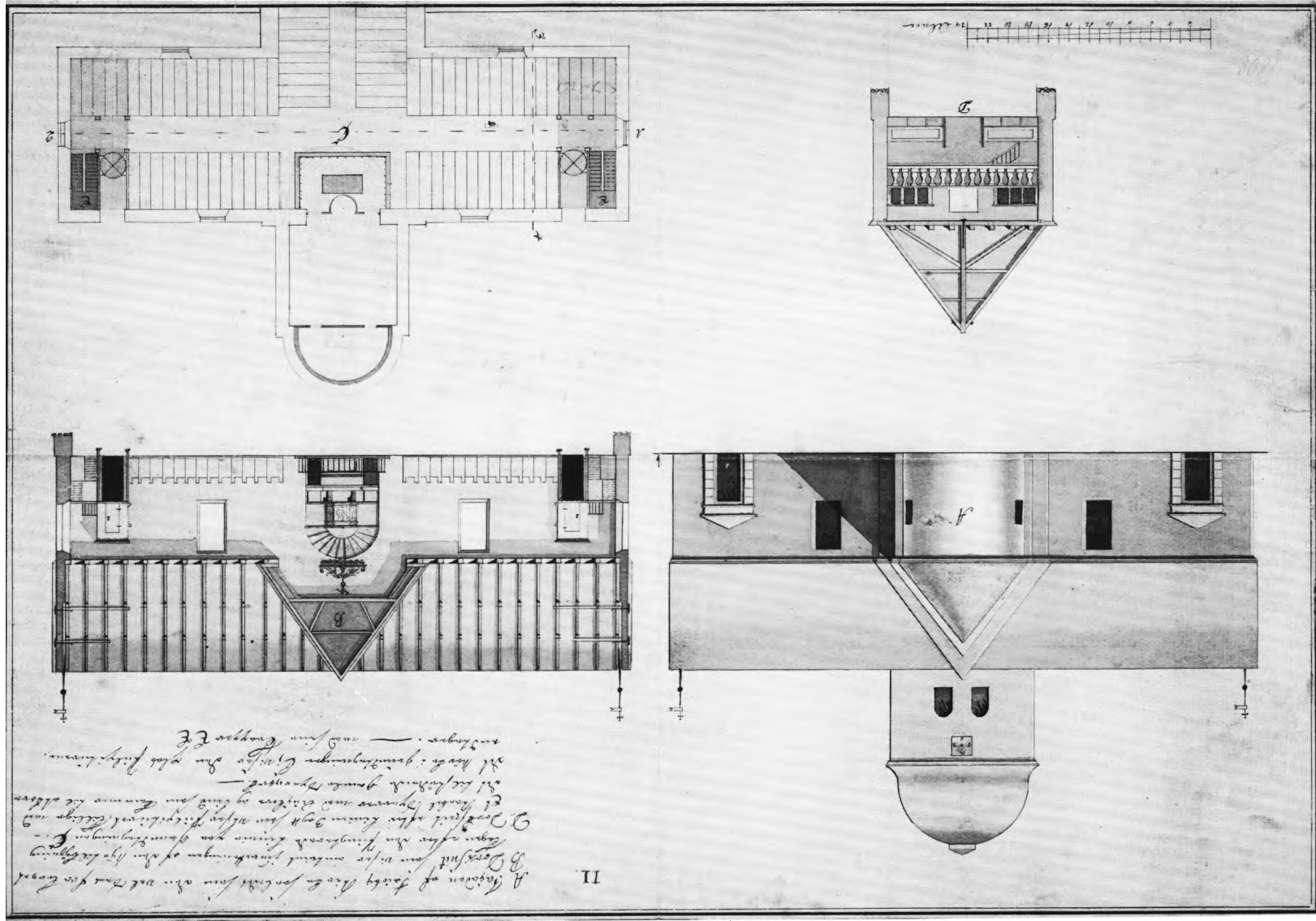
Fig. 10 (ovenfor). Forslag til ombygning 1803. — (Oben). Vorschlag zum Umbau 1803.

Fig. 11 (s. 882). Forslag 1805 til ombygning af S. Jacobi kirke og fornyelse af S. Nikolaj kirkes tagværk. Numrene 1-9 viser: 1. S. Jacobi kirkes tårn med N. H. Riemans svungne barokgavle 1748 (s. 879). 2-3. Forslag til nyt tag på S. Jacobi kirkes tårn. 4-5. S. Nikolaj kirke. Forslag til nyt, fælles tagværk over det toskibede anlæg (s. 952). 6. S. Nikolaj kirke. De eksisterende tagværker. 7. Forslag til vinduer i S. Jacobi. 8. Grundplan med forslag til ombygning af S. Jacobi kirke. 9. Opstalt af S. Jacobi kirkes sydside med forslag til spir (s. 886). — Vorschlag von 1805 zum Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche und zur Erneuerung der Überdachung der Sankt-Nikolaj-Kirche. Die Ziffern 1-9 zeigen: 1. Turm der Sankt-Jacobi-Kirche mit N. H. Riemans geschwungenen Barockgiebeln von 1748. 2-3. Vorschlag zu neuem Dach über dem Turm der Sankt-Jacobi-Kirche. 4-5. Sankt-Nikolaj-Kirche. Vorschlag zu neuer, gemeinsamer Überdachung der zweischiffigen Anlage. 6. Sankt-Nikolaj-Kirche. Die existierende Überdachung. 7. Vorschlag zu Fenstern in der Sankt-Jacobi-Kirche. 8. Grundriß mit Vorschlag zum Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche. 9. Aufriß der Südseite der Sankt-Jacobi-Kirche mit Vorschlag zu einer Turmspitze.

Fig. 12 (s. 883). Det endelige projekt til S. Jacobi kirkes ombygning 1808. A. Opstalt af østsiden. B. Snit gennem korsarmene, set mod øst. C. Grundplan af korsarme og kor. D. Snit gennem nordre korsarm, set mod nord. — Das endgültige Projekt von 1808 für den Umbau der Sankt-Jacobi-Kirche. A. Außß der Ostseite. B. Schnitt durch die Kreuzarme, gegen Osten gesehen. C. Grundriß der Kreuzarme und des Chors. D. Schnitt durch den nördlichen Kreuzarm, gegen Norden gesehen.

1.
Beschreibung der Kirche zu Varde
in der Grafschaft Slesvig
1787
Von dem Architekten
J. A. Schlegel
Verlag des Verlegers
in Hamburg
1787

side samt trappehuset, hvor der endnu var bly. Maren Pedersdatter Gråfod testamenterede 1684 6½ skippund klampebly til kirken, indkøbt i Hamburg,⁴² og det følgende år skænkede borgmester Laurids Lauridsen 2 skippund.¹⁰ 1692 købtes 5 københavnske skippund, som blymester Hans Nielsen, Haderslev, 1693 selv fjerde lagde på skib og våbenhus (sml. DK. SJyll. s. 722 og 768); 1695 udskiftede han blyet over apsis.¹⁰ 1700 omstøbte blymester Tue Thorsen syv fag over skibet og to fag over trappehuset.¹⁰ – Skibets (og tårnummets) *træloft* blev repareret 1699¹⁰ og listerne strøget med brunrødt; 1799 malede Niels maler fra Tradsborg (Tjæreborg sogn) loft og bjælker lysblå.¹³

- Murstensgulvene måtte fra tid til anden jævnes på grund af sammensunkne grave (sml. †gravkrypter s. 933). En pikstensbelægning under stolestaderne blev 1732 afløst af teglsten.⁴³ – I tiden mellem N. H. Riemans istandsættelse 1748 og Mikkel Stobberups ombygning o. 1810 havde apsis og kor tre større *trævinduer*, de to formodentlig i apsis og det tredie i korets sydside; i skibet var der i alt seks vinduer.⁴⁴

N. H. Riemans arbejder 1748. – I oktober 1745 modtog Nicolaus Hinrich Rieman betaling for rejseomkostninger og syn af kirken.¹¹ Den tyskfødte bygmester fra Skive⁴⁵ havde da afsluttet sin istandsættelse af Ribe domkirke, 1738-40 (sml. s. 333f. med fig. 216), og var midt i arbejderne på Ribe S. Katrine kirke (s. 719f. med fig. 32 og 33). – S. Jacobi var forfalden af »ælder og stærke stormvinde«.⁴⁶ Et foreløbigt overslag 28. januar 1746 anslog de samlede udgifter ved en istandsættelse til den betragtelige sum 4277 rdl.,²⁹ hvoraf kirken kun havde 250 rdl. Christian VI gav tilladelse til en kollekt i Jylland, der bragte kirkens beholdning op på 1150 rdl., og 29. april 1747 bevilgede sønnen Frederik V endnu en kollekt, denne gang over hele Danmark.⁵ Den sidste indbragte 1832 rdl., hvorefter arbejdet kunne tage sin begyndelse. I marts 1748 henvistes menigheden til S. Nikolaj kirke på grund af kirkens »nedbrydelse« (reparation) og fra april til december samme år foretoges løbende udbetalinger til N. H. Rieman under den igangværende istand-

sættelse.⁴⁷ Desværre véd vi mere om omkostningerne, der må betegnes som betydelige, end om selve arbejderne. Ifølge overslaget²⁹ skulle reparationen omfatte tårnet, våbenhuset, kirkegårdshegnet, kirkeristene samt stoleværket, og i Danske Atlas⁴⁸ siges det, at kirken »fik et nyt kor, tag og tårn«. Der medgik 1260 tønder kalk, 53000 af de bedste mursten, 10000 af de ringere samt 11100 hollandske klinker og 6738 tagsten.²⁹ Det kan fastslås, at i hvert tilfælde *tårnet* (sml. s. 879) er blevet betydeligt ombygget og forsynet med Riemans karakteristiske svungne gavle og bueformede toptinder. Kirkens øvrige gavle synes derimod ikke at have fået tilsvarende kamme (sml. s. 865, fig. 1). – De samlede Et varigt minde om restaureringen er bevaret i vindfløjen over nordre korsarm med »1748« (sml. s. 888), der oprindeligt må have smykket tårnet.

MIKKEL STOBBERUPS OMBYGNING

1809-12. Tanken om at nedlægge S. Nikolaj kirke og udvide S. Jacobi, der havde været fremme allerede på reformationstiden, blev fremsat igen 1788,³³ men foreløbig stillet i bero, da Nikolaj menighed nødvendig ville opgive kirkegården omkring kirken. 18. december 1802⁴⁹ forespurgte kancelliet, om S. Nikolaj kirke stadig var nødvendig, eller om den kunne overdrages til anden brug, hvis S. Jacobi blev udvidet. Vardebygmesteren Mikkel Stobberup (1761-1844), der 1794 havde sat spir på S. Nikolaj, udarbejdede i den anledning et foreløbigt overslag over S. Jacobi kirkes udvidelse, dateret 8. januar 1803⁴⁹ og ledsaget af en grundplan af kirkens daværende udseende (fig. 38), samt en tegning med de foreslåede tilbygninger (fig. 10). To år senere, 12. september 1805, da det efterhånden stod klart, at S. Nikolaj måtte nedbrydes, fremlagde Mikkel Stobberup, efter forudgående syn af begge kirker, et detaljeret forslag til S. Jacobi kirkes udvidelse, bilagt en række tegninger (fig. 11), som anskuelliggjorde planerne. Projektet indsendtes i november 1805 med byfogdens, biskoppens og amtmandens anbefalinger til kancelliet, der 26. september

Fig. 13. Varde med S. Jacobi kirke set fra syd o. 1850. Udsnit af anonym gouache i Varde Museum. — Varde mit der Sankt-Jacobi-Kirche um 1850, von Süden gesehen. Ausschnitt aus anonymer Gouache im Museum von Varde.

1806 gav tilladelse til sammenlægning af de to sogne og udvidelse af Jacobi kirke »efter vedlagte tegning«; samtidig blev det tilladt, at tårnet måtte sires med et spir i stedet for fladt tag.⁵⁰

Mikkel Stobberup fik den omfattende opgave overdraget 31. marts 1808 efter at arbejdet – forgæves – havde været ført ude i livstingdørene – den licitationsbetingelse blev godkendt af kirkedirektionen (18. januar 1808)⁵¹ foretog Stobberup en række ændringer i projektet (fig. 12), hvorved blandt andet det foreslåede spir blev erstattet af en kuppel.

Den ombygning, der fandt sted de følgende

år og vist i det store hele var afsluttet 1812,⁵² gav stort set kirken det udseende, vi kender i dag. Våbenhuset og den østre del af skibets flankemure blev revet ned og kirken udvidet med et tværskib af samme bredde som det oprindelige skib, så grundplanen herefter kom til at udgøre et kors. Koråbningen blev bygnings centrale og samlende punkt, hvor alles øjne rettedes mod et prædikestolsalter (fig. 22), en alterudformning, der var typisk for 1700'ernes kirkeindretning og blandt andet kendes fra flere københavnske kirker, således Vartov og Christians kirke (DK. Kbh. By, bd. 4, s. 36f. og 145f.). I korsarmene opsattes pulpiturer med lukkede stole i hver ende (jfr. fig. 37), og her havde Stobberup oprindelig også tænkt sig at anbringe de to indgangsdøre, der på det endelige forslag blev flyttet til østfacaden, hvor de forlener bygningen med en vis monumental virkning. Også tværskibets gavle ændredes i forhold til tegningen 1805, hvor de er vist afvalmede, og en lille, men væsentlig detalje blev rettet, idet korsarmene blev trukket en anelse mod vest, så skibets østre hjørner fik lov at træde frem.⁵³

Korsarmene er rejst af røde og flammede tegl-

sten i krydsforbandt over en profileret, muret sokkel, der hviler på to granitskifter. De glatte murfacader, der oprindelig har stået pudset og hvidtet, afsluttes med en aftrappet gesims. Taghældningen er lavere end på skibet.

De to *døre* i østfacaden sidder i fremspringen-

de portaler, som flugter med bygningssoklen.

De murede lisener, der på tegningen er vist med refendfugning, bærer en arkitrav, hvorover en lav trekantfronton, alt i alt en udformning som viser, at Stobberup var fortrolig med arkitekturens nye, klassicistiske strømninger. Bag dørene er der et lille *vindfang*, oprindelig med *vindfløje* i livstingdørene, hvorfra der er adgang til afskilrede rum i hver ende af korsarmene, som bærer de ovenliggende pulpiturer. Korsarmene har hver tre høje *vinduer*, oprindelig med rektangulære trækarme (sml. fig. 5), efter restaureringen 1950 med en fladbuet afslutning. I hver gavlspids er der to mindre, nu blændede vinduer. I skibet indsattes fire tilsvarende vinduer.

I det indre stod rummet med gipsede *træløfter*, flade i korsarmene og – hvis vi tør tro tegningen 1808 (fig. 12) – med åben tagstol i skibet og korsskæringen. Allerede 1820⁵² trængte gipsdækket til reparation og bjælkerne over korsarmene var begyndt at synke, hvorfor der opsattes to slanke støttestøtter af træ for enden af hver korsarm mod korsskæringen, parvis med en indbyrdes afstand af fire alen, svarende til gangenes bredde. Pillerne var tegnet af Mikkel Stobberup.⁵⁴

† *Kuppel 1810*. Omkring 1800 var Riemans svungne gavle rådne og faldefærdige. Mikkel Stobberup opstillede 1805⁵¹ to løsninger til tagets forbedring: 1) At kammene blev nedtaget og sadeltaget forsynet med et lille udhæng og afvalmede gavlspidser med vindfløje (fig. 11, 2 og 3), eller 2) at der opsattes et blytækt spir (fig. 11, 9). Det sidste forslag, der var bygmeisterens foretrukne, viser et næsten 20 meter højt *barokspir* med svulmende, ottesidet løgkuppel med fire kviste. – Det endelige resultat blev dog et ganske andet. Tårnet fik en lidt tung, prosaisk kuppel (fig. 12), tækket med bly og i folkemunde kaldet »kalotten« med henblik på præstens hovedbeklædning. Denne prægede byens horisont, indtil det nuværende spir opsattes 1869, og er gengivet på flere byprospekter (sml. fig. 13). Fra Stobberups hånd foreligger en tegning af tømmerkonstruktionen (fig. 15), dateret 11. januar 1808 samt et overslag, hvor omkostningerne er beregnet til

Fig. 14. Kirken set fra sydøst efter 1887. Ældre foto i Nationalmuseet. — *Die Kirche nach 1887, von Südosten gesehen.*

1195 rdl. – 29 rdl. dyrere end det projekterede spir. Kuplen blev foretrukket – uagtet størstedelen af menigheden ønskede et spir – fordi den blev anset for lettere at vedligeholde »især i denne egn, hvor vindene ofte raser og ødelægger mange ting«. ⁵¹

Forud for opsætningen af kuplen blev tårnet skalmuret, der blev indlagt nye bjælker og 34 jernankre blev udskiftet. De rundbuede glamhuller, to i øst og vest, et i syd og nord, blev lukket med lemme af træ. ⁵

Skibet fik sit nuværende, gipsede *tøndehvælv* i forbindelse med en *istandsættelse* 1828, ²⁰ hvor-

under der blev foretaget betydelige ændringer af inventaret. ⁵⁵ En ny, omfattende *restauration* 1857-58 ⁵⁶ ændrede kirkens indretning. Pulpiturnernes lukkede stole blev fjernet og midtgangen udvidet. ⁵⁷ Vinduernes trækarme blev 1857-71 ⁵⁸ afløst af rundbuede støbejernsrammer (sml. fig. 14, hvor vinduerne er ændret i kor og apsis, mens korsarmene endnu står med Stobberups trækarme). Gulvene fik ny belægning af Flensborg-fliser. Kort efter 1870 ²⁰ blev de udvendige facader harmoniseret, idet murene blev pudset og malet med en rødlig (granit)farve og kunstige, hvide fuger. Samtidig blev Stobberups por-

taler mod torvet ommuret i pseudoromanske former, med høj spids trekantgavl og rundt tympanonfelt (jfr. fig. 14). Således stod kirken i de følgende firs år, indtil restaureringen 1949-51.

RESTAURERINGEN 1949-51, der blev ledet af professor Kaare Klint under medvirken af arkitekterne Rolf Graae og Richard Aas,⁵⁹ fastholdt bygningens grundlæggende træk og gav kirken det udseende, vi kender i dag. Korsarmenes facader blev afrenset for cementpuds og kom til at stå i blank mur. De to portaler mod torvet genskabtes efter ældre spor, mens en pseudoromansk portal med tympanon ved tårnets vestside, opført 1904 af arkitekt H. F.J. Estrup, Horsens, blev fjernet, og døren fik en enkel granitindfatning. Også kor og apsis blev renset for puds og apsidens to store, sekundære vinduer tilmuret med jernal og tegl, svarende til de omgivende materialer. Der blev opført en ny tårntrappe på den gamles plads i forlængelse af skibets sydmur (sml. fig. 9). Buen mellem skib og tårnunderdel blev lukket med en mur, tårnrummet ombygget og orgelpulpituret fornyet. Der blev udført nye dørfløje, og vinduernes rundbuede støbejernsrammer udskiftedes med fladbuede trækarmer, genskabt efter Mikkel Stobberups vinduesåbninger, der imidlertid havde rektantede karmer. I det indre fik kirken gulv af gule sten på fladen, som afløste fliser af cement. Stolestaderne blev afkortet og midtgangen gjort bredere, og der indrettedes et præsteværelse i søndre korsarm. Tværskibet, der hidtil havde haft flade, gipsede trælofter, fik tøndehvælv, hvilende på segmentbuer mod hovedskibet og spændt så lavt, at vinduesnicjerne skærer sig ind i kappen.

Kirken står idag indvendig hvidtet overalt, udvendig med blanke mure, idet dog tårnets overdel, skibets østre taggavl, østportalerne samt gesimserne over apsis, kor og tværskib er hvidkalket. Der er vingetegl over kor, skib og korsarme og bly på apsis. 1966 er tårnspirets engelske skiferbelægning udskiftet med blytag.

Tagværkerne over kor og apsis, af fyr, er formentlig oplagt i forbindelse med korsar-

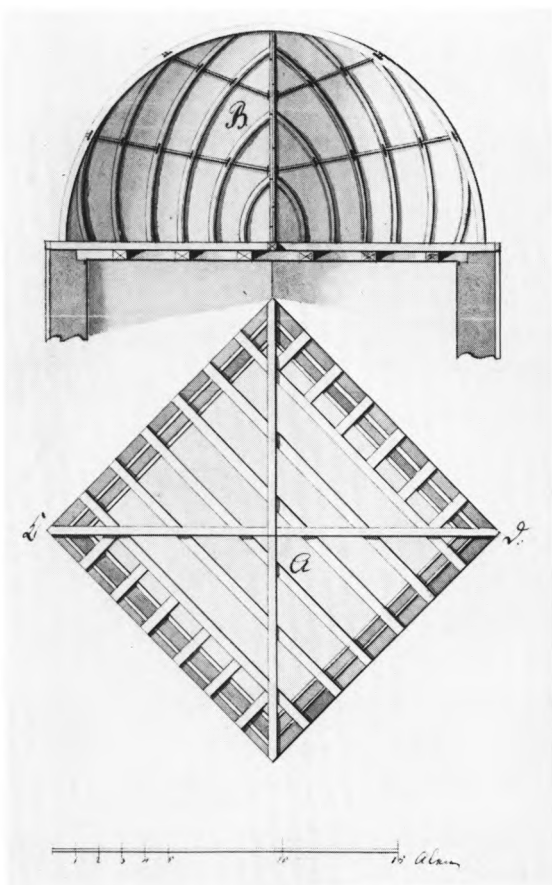

Fig. 15. Mikkel Stobberups forslag 1808 til tagværket i tårnets kuppel (s. 886). Farvelagt tegning i Landsarkivet for Nørrejylland. — Mikkel Stobberups Vorschlag von 1808 zur Überdachung der Kuppel des Turms.

menes opførelse. Et tagspor i østsiden af skibets gavl (sml. fig. 8) viser, at korets taghældning oprindeligt har været noget lavere. Skibets tagværk er af savskåret, bomkantet egetræ med dobbelt lag hanebånd og skråstivere.⁶⁰ Knægte under de nederste hanebånd tyder på, at tømmeret er fornyet i renæssancen, sandsynligvis efter den meget omfattende brand i 1551 (sml. s. 879). Tappede samlinger og nummerering med huljern i østsiden af de 23 spærfag, begyndende i øst.

Vindfløje. 1) 1748. Gennembrudt årstal i fane over kugle. Over nordre korsarm, hvortil den formodentlig er flyttet fra tårnet, hvor den må være opsat i forbindelse med N. H. Riemans

ombygning 1748. Prospektet i Danske Atlas 1768 (s. 865) viser to vindfløje over tårnet.

2) 1795, svarende til nr. 1. Over søndre korsarm, hvortil den er flyttet fra S. Nikolaj kirke, hvor den smykkede spiret, opsat 1795 (sml. s. 948). Fornyet eller repareret 1894.²⁰

3) 1869. Gennembrudt årstal i stor fane (sml. fig. 9). I tårnspirets top, hvor den formodentlig er opsat 1874,²⁰ da fotograf J. C. Forum optog et billede af kirken, som skulle lægges i vindfløjens kugle. Her findes tillige et dokument, der meddeler, at »til Guds ære og kirkens prydelser lod hr. købmand Ole Carl Tidemann Palludan og hustru Ana Margrethe Hansine, født Teubner i Varde i året 1869 dette spir opføre efter tegning af bygningsinspektør, professor Winstrup.«⁵⁶

†*Vindfløje*. »Tårnfløje« er nævnt i regnskaberne 1701, 1722¹⁰ og 1740.¹¹

Solur, 1814,²⁰ af sandsten, 40×60 cm, med viser af messing. I tværskibets sydgavl (sml. fig. 9). Istandsats 1979 i samråd med billedhugger Vitus Nielsen.

†*Solur*, 1785. Bygmester Peter Frisvad, Varde, modtog 1785 6 rdl. i forskud(?) for at forfærdige en »solskive af marmor« og indmure den i kirken.¹¹

Varme. Kirken var uden opvarmning, indtil købmand O. Palludan 1879 skænkede en »Luft-heissungseinrichtung«, indkøbt hos W. A. H. Schuldt's ovnfabrik i Altona.⁶¹ Apparatet, der blev installeret i tværskibets nordende, suppleredes 1894²⁰ med petroleumsovn og afløstes 1905²⁴ af et lavtryksdampvarmeanlæg, leveret af De Schmidtske Jernstøberier i Ålborg. I forbindelse med installeringen blev der gravet kanaler i gulvet; varmen ledtes rundt i store rør

langs væggene. Det nuværende varmeanlæg, der har radiatorer langs væggene, er installeret 1950 og i 1960'erne tilsluttet byens fjernvarmeværk, hvorefter man sløjfede fyrrummet i nordre korsarm og indrettede legerum og toiletter.

Der blev 1894²⁰ installeret gaslys i kirken, som 1913²⁴ afløstes af elektrisk lys.

†KALKMALERIER

1) Kalkmalet gravskrift fra o. 1477, se s. 933.

2) Kalkmalet indskrift o. 1534. »MD tu scribas × triplex bis duo jungas / tum Clemens bellum guttis^{61a} imponit amarum«, (Du skriver 1500 og tilføjer tre gange ti og to gange to (= 1534), da påfører Clemens jyderne bitter krig). Ifølge indberetning til Resen^{61b} (o. 1677?) fandtes indskriften indtil få år tidligere på kirkens væg. Den sigter til Skipper Clements rejsning af den nørrejyske almue i efteråret 1534, der i slaget ved Ålborg 18. december samme år blev slået ned af Johan Rantzaus tyske lejetropper. På sin vej mod Ålborg fulgte Rantzau en rute fra Kolding over Varde, Ringkøbing og Holstebro. I Varde tog bønderne flugten; en skipper Hermand blev dog overilet og dræbt. Da opgøret var slået ned, måtte bønderne i Varde syssel sammen med andre nord- og vestjyske bønder udrede en særlig straffeskat, en halsløsning.⁶¹⁰

3) 1710¹⁰ maledes »gardiner« på muren bag altertavlen. Arbejdet udførtes af Hans Poulsen fra Ribe i forbindelse med hans nymaling af altertavlen (s. 898). Få år senere afløstes kalkmaleriet af rigtige †gardiner, ophængt bag altertavlen (s. 894).

INVENTAR

INDLEDNING. Det eneste bevarede inventarstykke, der med sikkerhed vides at have stået i kirken i middelalderen, er den fornemme *bronzedøbefont* (s. 902), støbt 1437 af Niels klokkestøber. En romansk *granitdøbefont*, opstillet i søndre korsarm, stammer fra S. Nikolaj kirke (s. 955), og det samme gælder muligvis kirkens *korbuekrucifiks* (s. 904) fra den sidste katolske tid.

Fra tiden umiddelbart efter branden 1551 stammer to *klokker* (s. 928, nr. 2 og 3), støbt henholdsvis 1561 og 1565 af Hamborg-klokkestøberen Hans Altena. *Slagklokken* (nr. 1) er støbt af Gert van Mervelt 1552, men er først senere (1725) kommet til kirken. Det samme gælder dåbsfadet fra o. 1550 (s. 903), der er indkøbt 1843. Kirkens gamle **tårnmur* (s. 926) er fra o. 1600.

Højrenæssancen er i øvrigt repræsenteret med en *lysekrone* (nr. 1, der dog først er kommet til kirken o. 1660 eller 1808) og med *altertavlen* (s. 894), skænket 1616 af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter. Det er formentlig også hende, eventuelt i forbindelse med hendes 2. mand Jacob Bjørnsen, som har skænket den prægtige *prædikestol* (s. 905), udført o. 1640-53. Dens nogenlunde samtidige himmel er givet af borgmester Hans Nielsen Arnsberg og hans to hustruer. Fra baroktiden stammer også orgelpulpiturets stærkt opmalede *malerier* (o. 1650, s. 919), *alterstagerne* (o. 1650, s. 900) og to *lysekrone*r (s. 924), skænket af henholdsvis adelsparret Iver Vind og Helvig Skinkel (nr. 2, 1642) og Maren Pedersdatter Gråfod, enke efter Mads Hansen (nr. 3, o. 1686).

Stolestaderne, (s. 912) er i rokokostil, fra 1768, korsarmenes er overført fra S. Nikolaj kirke. 1800'erne er repræsenteret af *alterskranken* (1855, s. 901), de tidligere *altermalerier* af C. A. Schleisner (1877, s. 898, 922), *alterkanden* (1876, s. 900) og tårnuret fra 1887 (s. 925). *Orglet* er fra 1952, leveret af Marcussen & Søn (s. 917).

Kirkerummets indretning er i det væsentlige etableret 1857-58, og har fået sin nuværende fremtræden ved den seneste hovedrestauration 1949-52.

Takket være Mikkelt Stobberups plan af kirken o. 1803 (jfr. fig. 38) har vi et udmærket kendskab til situationen før udbygningen til korskirke 1809-12.

Indretningsplanen (fig. 17) viser møbleringen o. 1800, men giver formentlig en god fornemmelse af indretningen tilbage til anden halvdel af 1600'erne.

Før den tid er det ikke muligt at tegne noget helhedsbillede. Om den *middelalderlige indretning* har vi ingen viden, eftersom bybranden 1551 synes at have

raseret kirkerummet. Kun malm-døbefonten fra 1437 har øjensynlig overlevet den »grumme flamme«, hvis hærgen mindedes i en lille indskrifttavle (s. 922). Opsætningen af nye klokker 1561 og 1565 antyder, at altomfattende fornyelser har været nødvendige i årene efter branden. Men først i begyndelsen af 1600'erne begynder kilderne og de bevarede inventarstykker at tale om den *protestantiske indretning*. Kirkens korgitter (fig. 17, D) har formentlig været opsat før 1611, og et orgelværk, indirekte omtalt 1620, havde sikkert allerede da sin senere kendte placering på et pulpitur over skibets sydindgang (fig. 17, F). Denne gammeldags placering nær koret har øjensynlig været noget karakteristisk for Sydvestjylland (jfr. s. 470f., 762). 13. sept. 1616 kunne borgmester Otto Rasmussen og Maren Nielsdatter lade opsætte den store renæssancealtertavle (fig. 17, A), der bærer givernes udskårne portrætter (fig. 18). Denne hovedrige og dybt religiøse Maren Nielsdatter, der i sin enkestand vides at have holdt morgen- og aftensang med sine folk i borgmestergården ved torvet, har været kirken en stor velgører. For det må også være hende, måske samme forening med hendes 2. mand Jacob Bjørnsen, som har skænket kirkens prægtigste stykke, den pompøse prædikestol (fig. 17, E). Stolen, der synes udført engang mellem o. 1640 og 1653, udmærker sig bl.a. ved sine virtuose bruskbarokke skæringer, og ved de indsatte, nederlandske alabastrelieffer, der er interessante vidnesbyrd om Vardes gamle handelsforbindelser. Prædikestolens himmel er skænket af borgmester Hans Nielsen Arnsberg (†1661) og hans hustruer. Sønnen, Niels Hansen Arnsberg, præst ved kirken 1653-93, står sandsynligvis bag prædikestolens malede indskrifter på ikke mindre end 11 forskellige sprog, der bærer vidne om en usædvanlig lærdom hos ophavsmanden.

Både alterklæde og messehagel måtte fornys efter svenskekrigen 1658. Om større ødelæggelser og plyndring har der dog næppe været tale, og trods de urolige forhold har årtierne midt i 1600'erne været ganske rige på bekostelige nyanskaffelser og gaver fra menigheden. Kirkens vestpulpitur (jfr. fig. 17, G) har – efter de bevarede pulpiturmalerier at dømme – været opsat nogenlunde, og det samme gælder en herskabsstol for Lundesrup ejere (fig. 17, I) samt en række messinglysekrone og lysearme.

Maren Gråfod bekostede 1684 en udskåret himmel

til fonten, der da stod i koret (fig. 17, B). Få år senere opsattes tillige omkring den gamle malm-døbefont et

Fig. 16. Interiør set mod øst. NE for 1989 —

Interieur, gegen Osten gesehen.

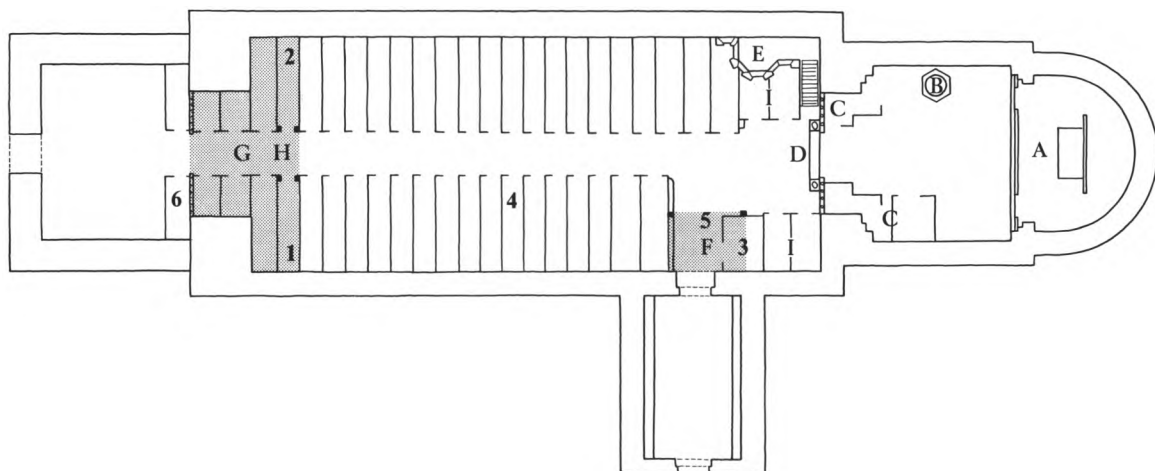

Fig. 17. Indretningsplan o. 1800. A. Alter og alterskranke. B. Døbefont og fontegitter. C. Skrifte- og præstestole. D. Korgitter. E. Prædikestol. F. Gammelt orgelpulpitur, siden 1768 indrettet som pulpiturstol (†lukkede stole nr. 5). G. Orgelpulpitur (siden 1767), tidligere almindeligt pulpitur. H. Orgel. I. Herskabsstole for Lunderupgård. Tallene 1-6 angiver placeringerne af de øvrige familiestole (†lukkede stole nr. 1-6, s. 915), nr. 1, 2 og 5 på pulpituren, de øvrige på gulvet (nr. 3 delvis under pulpituren F). Tegnet af MN 1984 på grundlag af Mikkel Stobberups plan 1803 (jfr. fig. 38). — *Einrichtungsplan um 1800. A. Altar und Altarschranke. B. Taufe und Taufgitter. C. Beicht- und Priesterstühle. D. Chorgitter. E. Kanzel. F. Alte Orgelempore, seit 1768 als Emporestuhl eingerichtet (†geschlossene Stühle Nr. 5). G. Orgelempore (seit 1767), früher gewöhnliche Empore. H. Orgel. I. Herrschaftsgestühl für Lunderupgård. Die Zahlen 1-6 geben die Placierung der übrigen Familiestühle (†geschlossene Stühle Nr. 1-6) an, Nr. 1, 2 und 5 auf Emporen, die übrigen auf dem Fußboden (Nr. 3 teilweise unter der Empore F).*

fontegitter »for at beskytte dens billeder og bogstaver«, og såvel font som gitter stafferedes med forgyldning.

1710-11 blev alterpartiet oppudset i barokkens smag. Hans Poulsen maler fra Ribe forsynede renæssancetavlen med nye malerier, stafferede den overalt med guld, blå, lilla og røde farver, og malede »gardiner« på muren bag tavlen. Samtidig bekostedes nyt alterklæde og messehagel, og altersølvet blev omgjort.

1726 kom turen til den øvrige korindretning. Den gamle skriftestol suppleredes med en ny »med drejede knapper« (jfr. fig. 17, C), og såvel rektorens og hørerens stole som disciplenes lange bænke blev repareret, inden de blev smukt stafferet af Hans Iversen maler. Samtidig blev vestpulpituret, der i mange år havde været brøstfældigt, delvis fornyet og dets malerier opfrisket. I den forbindelse indrettedes to lukkede familiestole på pulpituret, de første af ialt seks, der i løbet af 1700'erne kom til at sætte deres præg på kirkerummet (fig. 17, 1-6).

1767-68 foretog orgelbygger Amdi Worm en om-

bygning af orglet, der flyttedes til kirkens vestende, hvor pulpituret indrettedes til orgelpulpitur. På det gamle orgelpulpitur over syddøren opførtes en lukket stol (jfr. fig. 17, 5). Samtidig udskiftede man stolestaderne, og 1772 kunne maler Niels Lund fra Janderup staffere såvel orgelfacaden og de nye »mands- og fruentimmerstole« som hele det ældre inventar i rokokkoens modefarver. En lys blå dannede grundtone for marmorering og forgyldning af lister og sirater. 1796 blev skriftestolen i koret udvidet til 12 personer, og hermed har kirkerummet stået som på indretningsplanen fig. 17.

Ombygningen 1809-12. Nyindretningen efter Mikkel Stobberups ombygning (jfr. s. 884) skete med udgangspunkt i bygmesterens tre *indretningsforslag* (fig. 10-12), af hvilke det sidste fra 1808 i alt væsentligt kom til at danne grundlag. Korbuen aflukkedes med en skillemur, og foran denne, centralt i det ny kirkerums korsskæring, blev prædikestolen opsat som et prædikestolsalter, sådan som tiden yndede det (jfr. s. 822f.). S. Nikolajs menighed fik anvist pladser i de ny korsarme, hvor der opsattes stolesta-

der i stil med langhusets, til dels med anvendelse af materialer fra den nedlagte kirke. Til afløsning for Lunderupstolen og en række lukkede familiestole indrettedes fire familieleger på pulpiturer i korsarmenes ender; den ene sikrede bygmester Stobberup sig. Om anvendelsen af det aflukkede kor haves ingen nærmere oplysninger; måske har der, som antydning i Stobberups to tidligste indretningsforslag (fig. 10, 11), været indrettet dåbsværelse. Den gamle renæssancealtertavle blev stående på sin plads, og bag den, i apsisbuen, opsattes en skillemur med to døre, hvorved apsisrunden udskiltes til en ny, rummelig skriftestol. Fra S. Nikolaj kirke erhvervedes en del inventarstykker, således altersølv og stoleværk, mens andet afhændedes ved auktioner 1809-11.

Ved en ny *istandsættelse* 1828 opgav man prædikestolsaltret, og i det genåbnede kor kom renæssance-tavlen atter til ære og værdighed, opfrisket af maleren Peter Ussing fra Ribe. Et middelalderligt kor-buekrucifiks, muligvis fra S. Nicolaj, blev opsat over korbuen. Prædikestolen rekonstrueredes og opsattes i korsskæringens nordvesthjørne, og orgelpulpituret fik ny brystning. Barokmalerierne fra den gamle – forestillende Kristus, evangelisterne og apostlene – blev ophængt i skriftestolens runding. Endelig blev hele kirken overstrøget med lys perlefarve, idet dog dele af Niels Lunds rokokostaffering, specielt forgyldningen, fik lov at stå urørt. Herefter var kirken rede til at modtage majestættens besøg, i hvilken anledning tre kongelige navnetræk med kroner blev udskåret i »pappapir«, forgyldt, og opsat over kirkedørene.²⁰

Restaureringen 1857-58 (jfr. s. 887) betød en åbning af apsiden, idet de ved altertavlen anbragte »sidemure med døre« blev borttaget; altertavlen sænkedes.²⁰ I skibet forsvandt pulpiturnes lukkede stole, og i vest opsattes et nyt orgel bygget af Johan Andreas Ohrt. Midtgangen blev udvidet og bænken afkortet, hvorefter alt stoleværk blev egetræsmalet. På det øvrige inventar afløstes den lyse perlekul af en mørkere, grå stenfarve, der endnu engang lod dele af Niels Lunds forgyldning fra 1772 urørt. »Kirken er nu meget smuk«, udtalte synet efter istandsættelsen.⁵⁸

1877 fik altertavlen nye malerier af C. A. Schleisner, og dertil en overmaling i egetræsfarve med forgyldning.

1894 suppleredes messinglysekronerne med ny gaskrone og lampetter, og 1905 anskaffedes et nyt orgel, bygget af P. S. Rung-Keller. Dette nødvendiggjorde en udvidelse af orgelpulpituret, og i dets brystning indsattes – efter istandsættelse – de gamle pulpituremalerier fra 1600'rne, der siden 1857 havde henligget på kirkeloftet.

I årene 1916-18 foretog maler Kristian Due en

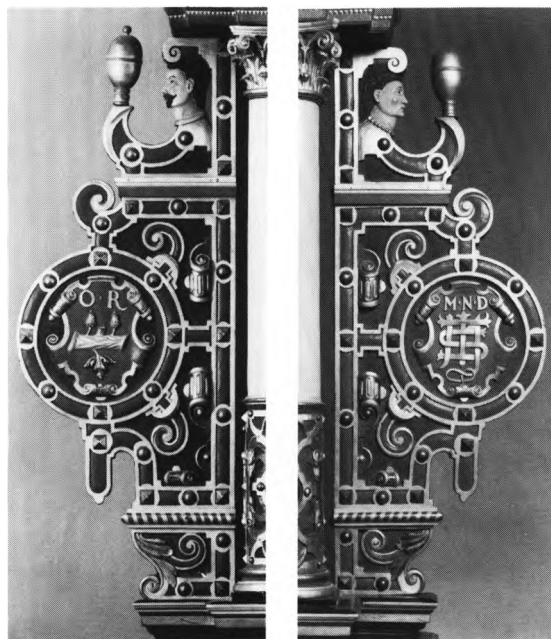

Fig. 18. Altertavle 1616 (s. 894), storvingerne med giverne Otto Rasmussens og Maren Nielsdatters portrætter og initialschilder. NE fot. 1979 og 1984.

— *Altarbild von 1616, die großen Flügel mit den Porträts und Initialschildern der Schenker Otto Rasmussen und Maren Nielsdatter.*

gennemgribende istandsættelse af det fine gamle træinventar, først prædikestolen, derpå altertavlen som fik Hans Poulsens malerier fra 1710 tilbage. De ældre farvelag undersøgtes og dokumenteredes, og de nuværende stafferinger blev udført som en genskabelse af de oprindelige fra 1600'rne.

Ved den seneste *restaurering* 1949-52 opsattes et nyt orgel, leveret af Marcussen & Søn, med festlig facade tegnet af Rolf Graae. Også orgelpulpituret fornyedes, i det bagvedliggende tårn indrettedes korrum, og under søndre korsarms pulpitur sakristi og præsteværelse. Kirkens inventar blev underkastet en istandsættelse, der hovedsagelig var af bevarende karakter, men som dog også har tilført indretningen et tidspræg gennem en fornyelse af alterbordet og prædikestolens underbygning i gule, blanke mursten. Stolestaderne og det øvrige, nyere inventar fik lyse, blågrå farver.

Da disse harmonerede dårligt med altertavlens og prædikestolens kraftige staffering, afløstes de 1957 af den nuværende, mere varierede farvesætning, udført af Poul Høm. Der er nu (1984) planer om at genopsætte Johan Andreas Ohrts orgel fra 1857 på nordre korsarms pulpitur.

Alterbord, 1949-52, af gule mursten dækket af en egetræsplade, 180 × 96 cm, 100 cm højt, afstand fra apsidens østvæg 285 cm.⁶² †*Alterbord*. 1) Indretningsplanen 1803 (fig. 38 og 17, A) viser et alterbord nogenlunde på samme sted som det nuværende. Det kan have været et murret middelalderligt alter, men har snarest som de følgende været et panelværk af træ. 2) 1809-12, foran korbuen som led i †prædikestolsalter (jfr. s. 899 og fig. 22). 3) 1828, i koret lidt vestligere end det nuværende, formentlig identisk med det enkle alterbord af fyrrepanel, der fjernes 1949-51 (jfr. fig. 24).⁶³

†*Alterklæder*. Om et alterklæde, der 1690 blev »udtoet« og omfarvet, hedder det 1710, at det havde været i kirken »siden dend svenske feyde 1658«. Det udskiftedes med et nyt, hvortil bl.a. medgik 13½ alen valmuerødt fløj (»ponsoi couleur«) og 7½ alen hamburgerlærred til underfor.¹⁰ Til udførelse af endnu et alterklæde indkøbtes 1723 blandt andet 4½ alen hvid katon og 7½ alen kniplinger, og til afløsning af et gammelt gjordes 1801 et nyt med blå og hvide »fryntser«.⁶⁴

Siden 1723 havde kirken til stadighed haft to alterklæder. 1808 fik den også S. Nikolaj kirkes gamle (jfr. s. 953), men 1811 bortsolgtes to ved auktion, og herefter nævnes i inventarierne kun ét alterklæde.²⁰ 1824 syedes et nyt, der 1830 blev farvet og forsynet med kongens navnetræk, »ægt« forgyldt. 1840 købtes rødt fløj, sølvtrusser og sølvfrynser til et alterklæde, og 1889 omtales igen et nyt, formentlig det, der ses på et fotografi o. 1905 (fig. 24), prydet med latinsk kors af gulddalon.²⁰

I inventarierne optræder tilbage til 1600'rne 1-2 †*alterdug*e, gerne med kniplinger. En særlig fin skænkedes 1878 af købmand og havnefoged Th. Thomsen i anledning af hans guldbryllup. Den var syet af datteren, hvid, af ægte kammerdug og indlagt med ekstra tvist, hvorpå var syet vinløv, vinranker, en due og to sommerfugle.²⁰ Fire †*gardiner* på begge sider af altret nævnes i inventarierne mellem 1721 og 1792 (de afløste kalkmalede »gardiner«, jfr. s. 889). 1733-34 fornyedes gardinerne i grøn rask.⁴³

Altartavle (fig. 19), 1616, ifølge indskrift

skænket af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter til erindring om hans 1. hustru Karen. Den statelige, henved 4 m høje renæssancetavle er arkitektonisk opbygget, bestående af postament, tredelt storstykke og attika, samt et todelt, gavlprydet topfelt. Til hvert arkitekturled hører kartoucheringer med drejede småspir, der næsten alle er fornyede ved istandsættelser 1828 og senere.⁶⁵

Fire korintiske storsøjler med kartoucheprydbælte opdeler storstykket i et næsten kvadratisk midtfelt og to lidt smallere sidefelter, der alle indrammes af æggestavsbort og diamantbosses. Under storsøjlerne har den kvartrunde, kartouchesmykkede postamentbjælke englehoved-fremspring, de yderste fornedet med en (1918 fornyet) drejet hængesknop.⁶⁶ Postamentet har store, kartoucheprydede volut-fremspring flankerende postamentfeltets kartouche; i vingerne frugtklase. Storingerne rummer givernes våben og initialer i cirkelmedaljon, hans: »O. R« over egekvist med agern (i nord), hendes: »M. N. D« over Kristusmonogram. Foroven løber vingerne ud i et lille profilhoved, der må opfattes som givernes portrætter (fig. 18). Otto Rasmussen (i nord) er vist med halvlængt, krøllet hår, snoet overskæg og hagefip. Maren Nielsdatter har langt, bølget hår og bærer en stor perlekæde om halsen. Storgesimsen, hvis underside er forsynet med kassetteloft og små drejede hængesbosses, har mellem frisefelterne glatte fremspring. Herom forkrøpper sig arkitrav og kronliste, den første med perlestav, den sidste med æggestav over tandsnit.

Yderst på storgesimsen står drejede, sekundære kuglespir.⁶⁷ De flankerer den lidt fortrykte attika, der i opbygningen er en noget forenklet gentagelse af storstykket med glat, gennemløbende frise og joniske søjler, hvis prydbælter har gammeldags akantusløv af ungrenæssancekarakter. Attikaens opbygning er gentaget i det todelte topstykke, hvor dog søjlerne er afløst af nøgne hermer (fig. 21). Den midterste er en hårfager, skægget mand, der peger ned over tavlen, de to yderste er kvindehermer med

Fig. 19. Altertavle 1616 (s. 894), skænket af borgmester Otto Rasmussen og hans 2. hustru Maren Nielsdatter. Malerier af Hans Poulsen 1710. NE fot. 1979. — Altarbild von 1616, ein Geschenk von Bürgermeister Otto Rasmussen und seiner 2. Frau Maren Nielsdatter. Gemälde von Hans Poulsen 1710.

Fig. 20. Altertavlemaleri 1710 (s. 896), Jesusbarnet bades, af Hans Poulsen, Ribe. NE fot. 1979. — *Altargemælde 1710, das Jesuskind wird gebadet, von Hans Poulsen, Ribe.*

korslagte arme. Vingerne har frugtklase, og kartouchegavlen, med bredovalt felt, krones af den dømmende Kristus siddende på regnbuen med jordkloden under sine fødder.

Altertavlens otte *malerier* fra Kristi barn- og lidelseshistorie er udført 1710 af Hans Poulsen »Skildrer og Stafferer af Ribe«,¹⁰ som har signeret de fem øverste: »Hans Poulsen pinxit 1710«.

Malerierne står efter en rensning 1967 uden senere overmalinger, i klare barokfarver med meget højlys. Til flere af motiverne har Hans Poulsen anvendt forlæg, som går igen i hans andre altertavlemalerier på egnen. Således svarer Nadveren, Bønnen i Getsemane og Kristus på Korset helt til fremstillingerne i Hostrup

kirke, Skast hrd., og på en tavle fra Ribe hospitals kirkesal (jfr. s. 822).

Når malerierne læses fra nord begyndende forneden følger de nogenlunde en kronologisk rækkefølge. Enkelte brud herpå må formentlig skyldes ønsket om at få hovedscenerne anbragt i tavlens midterste felter. I *storfelterne*: 1) Jesusbarnet bades (fig. 20), en meget usædvanlig fremstilling. Vaskefadet står foran en bæk, hvorpå det nøgne barn sidder sammen med ammerne Zelomi og Salome, der bærer hvide hovedklæder. Maria, med langt, udslået hår, knæler henvendt foran, medens én af kvinderne rækker hendes hånd til barnet.⁶⁸ Bag ammerne står Josef, med brun kappe, og ser til, ligesom to tilbedende engle over Maria. Billedets baggrund udgøres af et rødt draperi.

2) Nadveren. Kristus, med halvlångt hår og hageskæg, sidder bag bordet i færd med at bryde brødet. Af de omgivende, forfærdede apostle, i røde, hvide og blå gevandter, sidder kun to foran bordet, til venstre Judas, der som den eneste fikserer billedets beskuer. Han støtter sit hoved mod venstre arm, med albuen på bordet, og holder i højre hånd pengeposen. Til højre, modstillet Judas, en apostel, der vender sig og hvisker med en bagvedsiddende. På bordet ses kalken og offerlammet og derover en hængende olielampe. I baggrunden grønt hængedraperi. Om en opmaling minder stadig en signatur med utydelige versaler i nedre, venstre hjørne: »Pensit(!)/Peder Ussing/1828«. 3) Bønnen i Getsemane. Kristus, med langt, bølget hår og skæg, er vist i profil knælende mod højre. Han gør en talende gestus og ser op mod englen, der kommer ud af skyen med den bitre kalk. I baggrunden til højre sover de tre apostle, og til venstre skimtes soldaterne på vej. I *attikafelterne*: 4) Kristus fremføres for Kajfas (eller Pilatus?), der troner til højre iført en prægtig kåbe og »bispehue«. Kristus føres ind fra venstre af tre romerske soldater, den ene slår til ham med albuen. I baggrunden romersk arkitektur. 5) Kristus på korset, alene, med Jerusalems tårne i rødt aftenskær som baggrund. Tunge sorte skyer skiller sig bag korset, hvis øvre arm bærer en seddel med indskriften: »Je-

Fig. 21. Altertavle 1616 (s. 894), detalje. Topstykket med Hans Poulsens malerier af Piskningen og Vandrinen til Emmaus, 1710. NE fot. 1979. — Altarbild 1616, Detail. Das Oberteil mit Hans Poulsens Gemälden, darstellend die Geißelung und die Wanderung nach Emmaus, 1710.

sus Nazaræus Rex Judeorum» (sort skrive-skrift). 6) Opstandelsen. I en gylden mandorla svæver den opstandne Kristus over graven. Han er iført hvidt lændeklæde og flagrende rødt slag, og slår ud med højre arm, mens den venstre bærer sejrsfanen, der har rødt hammerkors på hvid bund. Forneden kaster soldaterne sig omkring graven. I *topfelterne*: 7) Piskningen (jfr. fig. 21). Kristus, bundet til pælen, traktes med ris af to bødler, den ene med hat og en kort, blå kjortel, den anden med bar overkrop. 8) Vandrinen til Emmaus (jfr. fig. 21). Kristus er vist mellem de to apostle, gestikulerende.

Tavlens øvrige *staffering* med stærke lasurfarver, guld, lidt sølv, rødt, blå og grønt, er udført af maler Kristian Due i forbindelse med en gennemgribende undersøgelse og istandsættelse af tavlen 1918. Farvesætningen er et forsøg på genskabelse af den originale bemaling, der efter fundne rester at dømme har været en rig renæssancestaffering, med stærk anvendelse af metal, lasur på sølv og smalteblå bund i ornamenterne. På tavlens konstruktive dele og lister var væsentlig anvendt farver og marmore-

ring; af søjleskafternes bemaling var intet i behold.⁶⁹ Restaurator nævner intet om de små englehoveder på storstykkets frisefremspring, men de går formentlig tilbage til den oprindelige staffering ligesom storfrisens tolinjede stifterindskrift, der fremdroges i velbevaret tilstand: »Guds hellig Naffin til ære, S: Jacobi kirch til beprydelse, afgangen S: Karen Ottes til Ihukommelse/ Haffuer den Dannemand Otte Rasmusen, oc hans kiere Høstrue,/ Maren Nielsdatter, ladet denne Alter Taffle gjøre, Paa dieris/ Bekostning, Oc her Sammesteds Ladet Op/sette, den 13. Septembris. Anno 1.6.1.6. «⁶⁹ Tavlens øvrige indskrifter er sekundære. Fra en staffering 1710-11, samtidig med tavlens malerier (jfr. nedenfor), stammer topgavlens skriftsted: »Joh: C:XI/v 25/ Jeg er Opstan/delsen og Lifvet«, medens de øvrige er nytilsatte 1918 med ordlyd og stavemåde taget fra Christian IV.s bibel.⁷⁰ På postamentbjælken: »Jesus Kristus/ er i Gaar og i Dag den samme ... Hebr: 13 K: 8v«. I postamentfeitet: »I have ikke udvalgt mig, men jeg har udvalgt eder ... Ioh: 15 K: 16v:«. I attikafrisen: »Thi saaledes elskede Gud

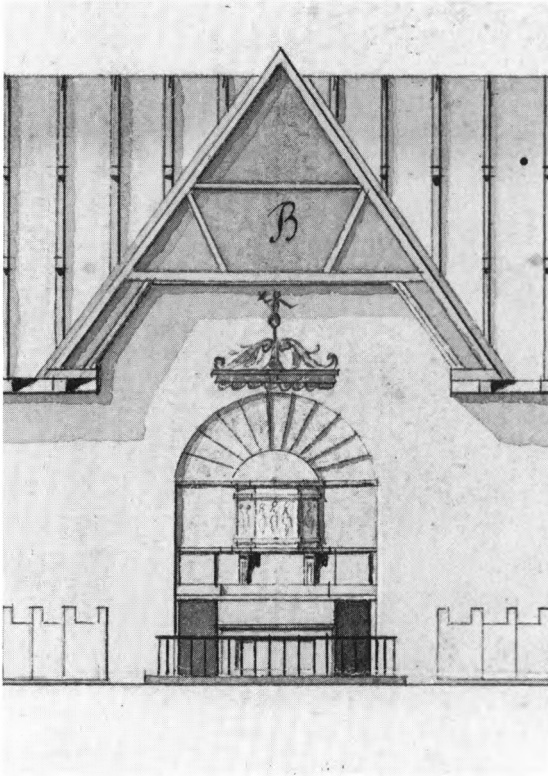

Fig. 22. †Prædikestolsalter (s. 899), 1809-12, udsnit af Mikkel Stobberups indretningsforslag 1808 (fig. 12) i LAVib. — †Kanzelaltar, 1809-12, Ausschnitt aus Mikkel Stobberups Einrichtungsvorschlag 1808.

... Ioh: 3 K:16:«. Indskriftene er i gylden fraktur på sort bund, topgavlens dog på blå bund. På tavlens bagside noteret: »Istandsæt på Kirkens Bekostning under Nationalmuseets Tilsyn af maler Kristian Due. Anno 1918. Tavlen er opsat og stafferet 1616 opmalet 1711, 1828, 1859 og 1877«.

Årstallene angiver kun de overmalinger, der ved undersøgelsen lod sig nøjere datere. Kristian Dues beskrivelse af farvelagene, sammenholdt med kirkeregnskabernes oplysninger, gør det muligt ret nøje at følge, hvorledes tavlens fremtræden har været ændret gennem tiderne.

1710 omtales tavlens gamle maling og staffering som ganske fordærvet, hvorfor Hans Poulsen blev antaget til at male og reparere den

overalt til en akkord af 30 sldl. foruden syv ugers kost. Arbejdet omfattede udover malerierne en fuldstændig nystaffering, der ifølge Dues iagttagelser prægedes af blå, røde og lilla farver samt meget guld og lasur på sølv og marmorering på listerne. På storfrisefremspringene årstallet »1711« og i topgavlen det endnu bevarede skriftsted.⁷¹

1772-73 fik tavlen som det øvrige inventar en nymaling af Niels Lund fra Janderup. Grundfarven var en lys blå, listerne var marmoreret i en lys og mørk blå tone, og der var anvendt rød, grøn og blå lasur, dels på sølv, dels på den blå farve.⁷²

Med nyindretningen af et prædikestolsalter i korbuen 1809-12 (jfr. †alterarrangement) kom renæssancetavlen nogle år til at stå ubenyttet i korrummet bagved. 1828, da den ved korets åbning atter kom til ære og værdighed, blev træværket opfrisket med lys perlegrå og de tre store malerier delvis overmalet og, som det fremgår af Nadvermaleriet, tillige signeret(!) af Ribes almuligmand Peter Ussing.⁷³

1845 ønskede synet tavlen vel afpudset, ligesom enkelte malerier burde smukt og smagfuldt opfriskes, dog ikke på figurerens ansigter, men på draperier og øvrige omgivelser. Det skete øjensynlig året efter, og i forbindelse med restaureringen 1857-58, da tavlen sænkedes, foretoges en ny opmaling. Den lyse perlegrå måtte vige for en »stenfarve«, der af Due omtales som en grå overmaling.⁷⁴

Jacob Helms, der besøgte kirken 1873, havde ikke høje tanker om altermaleriernes værd, og fremholdt dertil den opmaling, hvorved nogle af dem, og navnlig da hovedbilledet med Nadveren, var »blevne ganske forfærdelige«.⁷⁵ Malerierne var da også 1872 blevet udsat af kirkesynet, men først 1877, efter at man en tid havde overvejet en helt ny altertavle (jfr. altertavleprojekt), blev Hans Poulsens malerier udskiftet. De nye udførtes af C. A. Schleisner i olie på lærred.⁷⁶ I storfelterne Kristus i Emmaus flankeret af Noli me tangere (i nord) og Kristus i Getsemane. I attikaen portrætter af apostlene Peter, Jacob og Johannes og i topfelterne to brystbilleder af engle. Tavlens fremtræden med

Schleisners malerier fremgår af et fotografi fra o. 1905 (fig. 24), der tillige viser den samtidige staffering med egetræsmaling og lidt guld.²⁰ I topfeltet fandtes samme skriftsted som nu, med store versaler, ligesom postamentfeltets citat fra 1 Kor. 10,16.

Med Kristian Dues istandsættelse 1918 fik altertavlen – efter en grundig afrensning og undersøgelse af de ældre farvelag – stort set sit nuværende udseende. C. A. Schleisners tavlemalerier blev nedtaget og ophængt forskellige steder i kirken (jfr. malerier s. 922), og Poul Hansens gamle kom atter til at pryde tavlen. Opmalingerne fra 1828 og 1846 på de tre store malerier bibeholdtes, og er først blevet fjernet 1967 i forbindelse med en rensning af tavlemalerierne foretaget af Svenning Elmholdt.⁷⁷

†*Alterarrangement* (fig. 22). I forbindelse med Mikkelt Stobberups ombygning af kirken 1809-12 indrettedes i korbuen et *prædikestolsalter*, opbygget omkring »den i Kirken værende Prædikestol«.⁵¹ Alterindretningen er vist på bygmeisterens indretningsforslag 1803, 1805 og 1808 (fig. 10-12). Det sidste kom i hovedsagen til at ligge til grund for arbejdet (fig. 12). Det viser alterbordet stående foran den høje korbue, som er aflukket med en panelvæg, fra hvis midte kurven af kirkens gamle prædikestol skyder frem båret af to konsoller. Panelvæggen, der over vederlaget er vist som en vifteformet korbuetympanon, gennembrydes af to døre flankerende alterbordet, og af en fladbuget åbning ind til prædikestolen. Hertil var der adgang fra det bagvedliggende kor via en trappe, der ikke er vist på tegningerne fra 1808, da den ifølge de samtidige licitationsbetingelser skulle udføres i overensstemmelse med tegningen 1805, »paa en repose med smukke gelændere« (jfr. fig. 11).⁵¹ Alterbordet, »af hidtil værende højde«, skulle stå frit, således at præsten kunne stå både foran og bagved, »og vende med sit ansigt til menigheden«. Prædikestolen skulle anbringes »ubeskadiget« og godt befæstet på »corinthiske Søjler« (de s. 953 nævnte stumper?).⁵¹

Af afleveringsforretningen 1817 ses, at arbejdet i det store hele er blevet udført efter planerne. Aflukket mellem koret og kirken blev dog

Fig. 23. Alterstage o. 1650 (s. 900). NE fot 1979. — *Altarleuchte um 1650.*

ikke gjort som en panelvæg, men som en egentlig skillemur.⁵² Det fremgår ikke, hvilken løsning man var nået frem til med hensyn til altervæggens udsmykning. Tegningen 1808 (fig. 22) viser alene prædikestolens kurv og himmel opsat, men der er ingen tvivl om, at også prædikestolens to sidste fag har været benyttet som »fløje« (jfr. s. 911). Dertil kan der i overensstemmelse med Stobberups forslag have været benyttet dele af S. Nikolaj kirkes †altertavle »til Styrke og Ziir«, måske er det dens storsøjler, han har haft i tankerne, når han foreslog prædikestolen befæstet på ovennævnte »corinthiske Søjler« (jfr. s. 953f.).⁵¹ Først 1824 blev det ny prædikestolsalter overstrøget med en lys perlefarve, der på prædikestolen lod dele af en ældre rokokostaffering urørt (jfr. s. 911). Arrangementet blev nedtaget 1828.

Alterprojekt, 1874. Efter at kirkesynet 1872 havde udsat de gamle altertavlemalerier (jfr.

ovenfor), var der 1874 planer om en ny tavle med et stort maleri af Constantin Hansen, forestillende »Kristi Forklarelse paa Bjerget mellem Moses og Elias«.24 Projektet blev opgivet, da byrådet fandt forandringen unødigt.⁷⁸

Altersølvet er helt fornyet 1984, tegnet og smedet af sølvsmed Jørgen Dahlerup, Hørsholm. *Kalken*, 20 cm høj, bærer på cylinder-skaftet den graverede versalindskrift: »Den vin, som skænkes i dit navn, er evig bod for alle savn«. *Dysken*, tv. 20 cm, og *oblatæske*, tv. 13 cm, 5 cm høj, bærer begge versalindskriften: »Det er dig selv med liv og ånd, livsbrødet af Gud Faders hånd«, mens den 30 cm høje *alterkande* har indskrift som kalken. Alle stykkerne er mærket »S.Jacobi kirke Varde 1984« og »Dahlerup, Denmark, Sterling«.79

Det ældre *altersølv*, et **altersæt* og en **oblatæske* er 1985 overdraget Varde Museum, hvor endvidere, siden 1979, en **sygekalk* opbevares. Disse stykker kom 1808 til S. Jacobi fra S. Nikolaj kirke, og er behandlet herunder (s. 954f. med fig. 8-10).80

Et *†altersæt* af forgyldt sølv optræder tidligst i inventariet 1688. 1710 blev både kalk og disk omgjort og forgyldt »hos guldsmeden i Varde«, d.e. Jens Halling. 1736 betegnedes kalken som »brøstfældig« og repareredes med et tillæg af ½ lod sølv. Men snart var det galt igen; såvel 1743-44 som 1750-51 betalte kirken for omgørelser af kalk og disk.⁸¹ Arbejdet er formentlig blevet udført af Jens Ørrenstrup.⁸² Efter erhvervelsen af S. Nikolaj kirkes *altersølv* 1808 solgtes sættet ved auktion 1811. Auktionslisten angiver kalkens vægt til 28 lod, diskens til 8 lod, 3½ kvint.²⁰

†*Oblatæske*, skænket 1732-33 efter at kirken i de ældste inventarier havde savnet oblatæske.⁴³ Afhændet på auktion 1811, da vægten angives til 11½ lod.²⁰

Alterkande, 1876, i renæssancestil med krucifiksfigur på korpus og korsprydet låg, 38 cm høj. På siden graveret fraktur: »Gave/ Fra en Qvinde i Varde/ Til brug for St. Jacobi Menighed/ ved Nadverens Nydelse/ 1876«. Under bunden gentagne mærker for Christian Fredrik Herreborg (Bøje nr. 1436) flankeret af Køben-

havns bymærke og gardeinmærke for Simon Groth.

Alterkander optræder ikke i kirkens ældre inventarier. 1844 anskaffedes to *†alterkander* i Århus. De afløstes 1854 af to nye fra Den kongelige Porcelænsfabrik, kasserede 1872.²⁰

Sygesæt, moderne, *†Sygesæt*. Inventariet 1688 nævner en mindre kalk og disk af forgyldt sølv, som præsten benyttede til sygebesøg. 1706 var sættet væk, og den daværende præst, Niels Kragelund (1694-1728), erklærede, at han aldrig havde haft det.¹⁰ En undersøgelse hos forgængernes arvinger og hos værgerne var resultatløs, og kirken var uden sygeberettelsestøj indtil den 1808 overtog S. Nikolaj kirkes ovennævnte **sygekalk*, hvortil hørte en senere forsvunden *†disk*.²⁰

Alterstager (fig. 23), o. 1650, svarende til Mjolden kirkes (dateret 1649, DK. SJyll. s. 1450). De 42 cm høje messingstager er balusterformede med profilering. Lyseskålene har flere gamle reparationer. Stagerne nævnes tidligst i inventariet 1688.¹⁰ Syvarmet *stage*, såkaldt Titusstage, nyere, fra bronzestøber L. Rasmussen, *†Alterstager*. 1822 anskaffedes et par stager af træ, der kasseredes 1871 efter indkøb af et nyt sæt træstager 1868.²⁰

†*Alterbøger*. 1691 anskaffedes en ny Christian IV.s bibel »til brug i kirken til at lade ungdommen udi skolen læse til kor udi«. Hundrede år senere kaldes den gammel, pjaltet og defekt. Inventariet 1721 nævner to alterbøger, hvortil i 1778 var kommet »Ewalds bibelske Concorantz, 3 tomer« (Kbh. 1748-49).⁸¹

Messehagler. 1) 1921(?), af rødt fløjel med guldgalonet rygkors.⁸³ 2-3) Moderne, i liturgiske farver, henholdsvis rød og grøn silke. *†Messehagler*. Inventariet 1721 nævner tre hagler: én, der tidligst er omtalt 1688, én fra 1694 og én gjort 1710 med anvendelse af valmuerødt fløjel (ponsoi couleur) og rød silke til underfor. Den sidste havde afløst en gammel hagel, som havde været i kirken »siden dend svenske feyde 1658«.10

De senere inventarier omtaler kun én messehagel i kirken; to, som 1808 erhvervedes fra S. Nikolaj kirke, afhændedes kun tre år senere

Fig. 24. Interiør o. 1905, visende altertavlen med C. A. Schleisners malerier fra 1877. Hude fot. — *Interieur um 1905, das das Altarbild mit C. A. Schleisners Gemälden aus dem Jahr 1877 zeigt.*

(jfr. s. 955). 1830 indkøbtes 15 alen guldtræse til haglen, og 1861 indkøbtes en ny, af bomuldsfløjel med ægte guldtræsser, hos J. Petersen, Gråbrødretorv i København. Den afløstes 1883 af en ny, leveret i en poleret trækasse.²⁰ †*Messeskjorter*, gerne én eller to, optræder i inventarierne indtil slutningen af 1800'rne.

Alterskranke, 1855, udført efter tegning af snedker P. C. Keller i Varde.⁸⁴ Skranken har i plan form som en bønne, gelænderet er af bøgetræ med drejede balustre, skamlene læderbeklækket. Siden 1957 står skranken gråmalet med gul håndliste. Oprindeligt fremstod den

blank, poleret. En forlængelse er foretaget 1893.⁸³ †*Alterskranker*. 1) Tidligst omtalt 1719, da knæfaldet ved altret blev ompolstret og beklækket.²⁰ Indretningsplanen 1803 viser en lige skranke stående i apsisbuen, med låger i nord og syd (fig. 38). Dens materialer skulle ifølge licitationskonditionerne 1808 tages til hjælp ved kirkens ombygning.⁵¹ 2) 1809-12, udført efter Mikkjel Stobberups tegning 1808 (fig. 12), der viser en tresidet skranke med rektangulær plan omkring det ny prædikestolsalter i korbu- en. Kommunikanternes knæfald skulle være forsynet med en gennemgang bestående af tral-

Fig. 25. Malmfont 1437 (s. 902), støbt af Niels Klokkestøber. NE fot. 1979. — *Eherne Taufe, 1437, gegossen von Niels Glockengießer.*

Fig. 26. Døbefont 1437 (s. 902), detalje. Aftryk af pilgrimstegn fra Thann i Elsass. Knud Krogh fot. 1972. — *Taufe 1437, Detail. Abdruck von Pilgerplakette aus Thann im Elsass.*

værkslåger, »der inden opslås til hver sin side med hænger og hasper at hæfte sammen og tilbage«. Alt skulle være »anstændigt med tralværk og gode stoppede, brune barklædershynder, løse for lågerne«. ⁵¹ Ved restaureringen 1828 blev knæfaldet flyttet ind i koret, omgjort og malet i lys perlegrå. Kasseret 1857. ⁸⁵

Døbefont (fig. 25), 1437, af malm, ifølge indskrift indviet til Jomfru Maria og S. Jacob og støbt af Niels klokkestøber. Den 73 cm høje font består af en kumme, tvnm. 62 cm, båret af fire ens, kjortelklædte ynglinge stående på en profileret fodring. Kummen er formet som en omvendt keglestub med let hvælvet bund, der ved en reparation (formentlig 1783) er blevet udforet med bly. Et afløbshul midt i bunden er herved blevet lukket. Kummens yderside har reliefudsmykning, øverst en omløbende buefrise med korsblomster afbrudt af et krøllet hoved mod hvert verdenshjørne. Herunder en tolinjet, listeindrammet indskrift med reliefminuskler (fig. 28): »anno d(omi)ni mccccxxxvii in die beati geor(g)i erit completus fons iste in honore beate marie virginis et in honore s(an)c(t)i jacobi ap(ostu)li in ecc(lesi)a vard per manus nicolai klokstoper« (I det Herrens år 1437 på S. Georgs dag (23. april) vil denne font være fuldendt til ære for den hellige Jomfru Maria og til ære for apostlen S. Jacob i Varde kirke ved Niels klokkestøbers hånd). ^{85a}

I forbindelse med indskriften findes en hel samling reliefstøbte *pilgrimstegn*, dels markerende tekstens begyndelse og afslutning, dels benyttet som skilletegn (vekslende med små grenede kors). Pilgrimsmærkerne må, ligesom tilsvarende på kirkeklokker, være aftryk af originalmærket (af bly eller tin) eller en voksaftøbning, som er blevet fæstnet til fontens støbemodel. ⁸⁶ Formentlig repræsenterer mærkerne en samling, hjembragt fra én eller flere pilgrimsrejser. ⁸⁷ Deres anbringelse fremgår af udtegningen (fig. 28): 1) Fra Vadstena eller et af de danske birgittinerklostre. Under en kors- og fialeprydet gavl sidder S. Birgitta ved skrivepulten, velsignet af Guds hånd, højde 6 cm. Mærket, i bly, kendes som jordfund fra Højby kirke (Holbæk amt). 2) (Fig. 26) fra Thann i

Fig. 27. Døbefont 1437 (s. 902), detalje. Aftryk af pilgrimstegn fra Niedermünster i Elsass og S. Hjælper i Kliplev, Sønderjylland. Knud Krogh fot. 1972. — *Taufe 1437, Detail. Abdrucke von Pilgerplaketten aus Niedermünster im Elsaß und von Sankt Hjælper in Kliplev, Nordschleswig.*

Elsass. S. Theobald af Thann sidder i fuldt bispeskrud med to knælende pilgrimme ved sine fødder; nederst ulæselig rest af minuskelindskrift, højde 8 cm. Mærket kendes som relief på flere danske klokker, heriblandt Daler (Tønder amt).⁸⁸ 3) Uidentificeret. Maria, med barnet på sit venstre knæ, sidder under en arkitektonisk opbygning med bladværk og kors, højde 4 cm. 4) (Fig. 27) fra Niedermünster i Elsass. Foran et tårn (rundkapellet i Niedermünster?) står en kamel med kors på ryggen, illustrerende legenden om den korsbærende kamel, der udvalgte stedet for klostrets grundlæggelse, højde 4,5 cm. Mærket er sjældent, Vardefontens det ældst kendte. 5) (Fig. 27) formentlig fra S. Hjælper i Kliplev (jfr. DK. SJyll. s. 1964f.). Den langskæggede S. Hjælper i fodsid kjortel er vist korsfæstet med udstrakte arme, højde 5 cm. Lidt afvigende S. Hjælper-mærker kendes på kirkeklokker, bl.a. en klokke fra valfartskirken i Kliplev, nu i Kværs kirke (DK. SJyll. s. 1960, 1995). 6) Fra S. Servatius, Maastricht, Holland. Helgenbispens buste, hans hovedrelikviar, flankeres af to engle, med bispestav og nøgle, højde 5 cm. Mærket kendes ellers ikke i Danmark. 7) Uidentificeret. Maria, med barnet på sit højre knæ, sidder under en spidsgavl, som har båret en nu ulæselig indskrift, højde 5,5 cm. 8) Uidentificeret, kun et fragment af et mærke, der formentlig har svaret til nr. 3.

Fonten står nu i skibets østende, nord for

midtgangen, anbragt på en sekssidet granitplint fra restaureringen o. 1950. Den omtales tidligst 1686, da den flyttedes til »et bekvemt sted«, formentlig ved korets nordvæg, hvor den senere havde sin plads (jfr. fig. 17, B). I forbindelse med flytningen 1686 gjordes et nyt muret fundament og fonten forsynedes med en $\dagger$ himmel, der kunne hæves og sænkes som et låg, (se $\dagger$ fontehimmel).⁸⁹ Tre år senere opsattes et $\dagger$ fontegitter (jfr. nedenfor) til beskyttelse af fontens bogstaver og billeder. Disse blev året efter »udryddede« af en tinstøber forud for en opmaling af hele fonten med guld, sølv og anden farve.¹⁰ 1783 var fonten brøstfældig og havde huller, hvorfor den repareredes, formentlig ved ovennævnte blyforing af kummens bund.²³

Det vides ikke om fonten efter Stobberups ombygning blev stående i koret, som antydtes på bygmesterens to tidligste indretningsforslag (fig. 10, 11). Efter en flytning 1828 må den have haft plads et sted i skibets østende, og 1857 ønskedes den anbragt ved den modsatte side af korindgangen.²⁰ Samtidig omtales en bronzering af døbefonten, der på et fotografi fra o. 1905 ses i koret, midt for korbuen (fig. 24).

En romansk granitfont, opstillet i søndre korsarm, stammer fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 955).

Dåbsfæde. 1) *O. 1550, af messing, sydtysk, stemplet »RS«, ⁹⁰ tv. 158 cm. I bunden en drevet Bebudelsesfremstilling og herom en næ-

sten udpudset minuskelindskrift og en bort af små stemplede stjerneblomster. Denne gentages på fanen, der yderst har en indstemplet rhombebort. Fadet, der er leveret til kirken 1843 af Søren Carstensen Brink,²⁰ anvendtes indtil 1979, da det blev overdraget Varde Museum (inv. nr. V 12381). 2) 1895, af galvanoplastisk forsølvet messing, mærket »C. Möller Eneret«.²⁰ I bunden relief af Maria med barnet og versalindskrift med citat fra Luk. 2,13-14. 3) 1952, af drevet sølv, mærket »H. S. Mathiesen« (Horsens). I bunden dåbsrelief og langs kanten giverindskriften: »Til Minde om Nielsine og Ole Chr. Mathiesen Forældre til 13 børn. Skænket til Varde Kirke af efterlevende taknemmelige børn Anno MCMLII«. †*Dåbsfæde*. 1) Købt 1689 på Maren Gråfods bekostning (jfr. †fontehimmel, indskrift), af tin, vejende 16 pd.¹⁰ Fadet blev loddet 1714. 1843 kaldes det ubrugeligt, og 1871 optræder det sidste gang i inventariet.²⁰ 2) 1829 anskaffedes »en stor Steenfad til Daaben«. Fadet var 1843 ubrugeligt og omtales ikke efter 1871.²⁰

Dåbskande, 1952, sammenhørende med dåbsfad nr. 3 og med samme giverindskrift og mærke. En †*dåbskande* anskaffedes 1893.⁸³

†*Fontehimmel*, 1686, »hængende og velstafferet«, en testamentarisk gave fra Maren Gråfod (jfr. lysekrone nr. 3). Den bar indskriften: »Anno 1684 haffuer sal: Maren Pedersdatter Graafod denne Daabs Decsel og Vandfad her till Kierchen foræret, hinde og hindis Sal: Mand Madtz Hansøen til I-hukommelse«.^{90a}

Himlen gjordes af billedhugger Søren Jensen Horsens, som ifølge kontrakten med kirken skulle gøre arbejdet på egen kost og af eget træ. Himlen ophængtes i en lænke gennem et hul i hvælvingen, hvorover der gjordes et »værk« til at hæve og sænke den. Det bestod bl.a. af en vægtekiste af træ, hvori »der ligger sten, og som driver låget op og ned«.^{90b} Endelig blev kæder og krone stafferet med guld, sølv og adskillige andre farver; to lod fin malerlak købtes i Ribe.¹⁰ Istandsættelser omtales 1728 og 1846, senest 1857, da himlen maledes i lys stenfarve.²⁰

1843 anskaffedes et †*fontelåg*, »dæksel«, der ses på fotografiet o. 1905 (fig. 24).²⁰ Det var af træ, let hvælvet med midtknop, og hvilede i en ydre krans. Når låget var aftaget kunne det anbringes på fontens fodring.

†*Fontegitter*. 1689 opsattes et »tralværk« om fonten »for at beskytte dens billeder og bogstaver ... især mod umyndige børn, som med deres fingre kunne besudle eller på anden måde beskadige den«. Året efter maledes såvel fonten som »pillerne og tralværket der uden omkring« med guld og sølv og anden maling.¹⁰ Fontegitteret ses som en seks-sidet omfatning af fonten på indretningsplanen 1803 (fig. 38 og 17, B) Det er blevet kasseret kort efter.

Korbuekrucifiks (fig. 29), o. 1525, måske fra S. Nikolaj kirke. Den noget fyldige Kristusfigur, ca. 150 cm høj, hænger i kun let skrå, udstrakte arme, med hovedet hældende mod den højre skulder. Kristus har frodigt fuldskæg og langt hår, der falder i en stor lok ned over

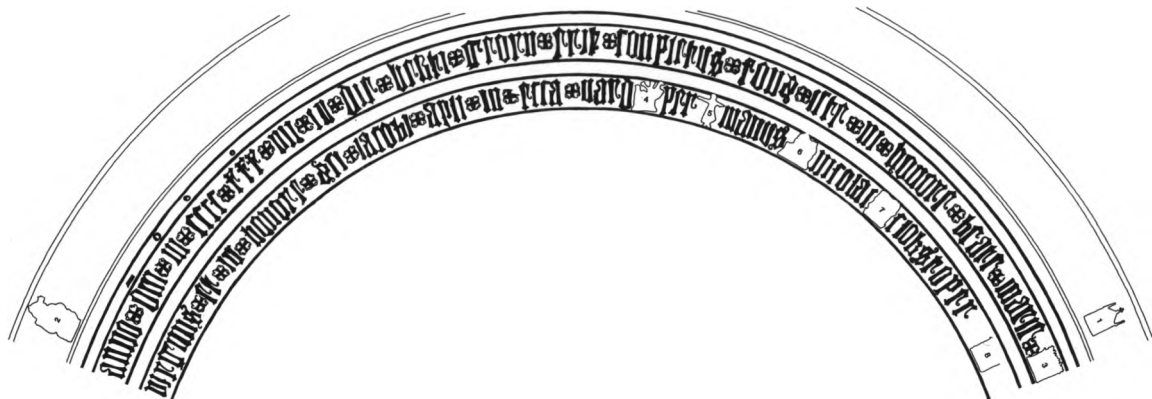

Fig. 28. Døbefont 1437 (s. 902), indskriften og pilgrimstegnenes placering udtegnet af Birgit Als Hansen 1972. — *Taufe 1437, Auszeichnung der Inschrift und der Placierung der Pilgerplaketten.*

skulderen; øjnene er næsten lukkede. Tornekronen (fornyet?) er stor og turbanagtig, lændeklædet, med skarpe, gotiske foldekast, er slået over-under foran og ved højre hofte samlet i en stor knude med hængesnip. Der er gjort omhyggeligt rede for kroppens detaljer, ribben, muskler og sener, ligesom de gennemgængelige fødder er vist uhyggeligt deformerede ved kroppens vægt. Det enkle korstræ er formentlig fra 1900, da krucifikset blev gennemgribende istandsat.⁹¹ Stafferingen er fra samme tid, noget opfrisket 1957. Kristus har naturlig karnation, brunt hår, blågråt lændeklæde med forgyldning. Det brunmalede korstræ bærer foroven et svunget bånd med »INRI« i forgyldte versaler.

Om krucifikset i ældre tid har haft plads på kirkens gamle korgitter (†nr. 1), eller om det eventuelt er kommet fra S. Nikolaj kirke, kan ikke afgøres, da det tidligst omtales 1828. Dette år betales for et anker til at hænge »Christi Billed« på, formentlig i korbuen over det samtidig opsatte korgitter (†nr. 2).²⁰ Krucifikset nedtoges 1857, vistnok af »pænhedshensyn« i anledning af Frederik VII.s og grevinde Daners besøg. Figuren lå på kirkeloftet 1900, da den efter istandsættelse blev ophængt på sin nuværende plads over korbuen.⁹¹

†Korgitre. 1) Før 1611-12?, angivet på indretningsplanen 1803 som et åbent gitter, gennembrudt af en bred midtdør (kordøren) med foranstillet søjleportal (fig. 38). Over »Chorsdøren«, der omtales tidligst 1666,²⁸ nævner synet 1700 en »dør gericht«, skænket af bysbørn.³² På korgitrets sider var ifølge Abildgaards optegnelser 1774 ophængt mindetavler over Otto Krag og hans hustru Karen Brockenhuus, †1611-12 (jfr. s. 932, †nr. 1-2). Nedtaget 1808-12. 2) 1828 opsattes for koret »et lavt gitter eller skranke«,²⁴ der atter nedtoges 1857.²⁰

En lignende †skranke er på indretningsplanen o. 1803 vist mellem skib og tårn, under vestpulpituret (jfr. fig. 17).

Prædikestol (fig. 16), o. 1640-53, i vilter og elegant bruskbarok, med initialskjold, der må tilhøre den Maren Nielsdatter (†1653), som sammen med sin 1. mand også har skænket alter-

Fig. 29. Korbuekrucifiks, o. 1525 (s. 904), måske fra S. Nikolaj kirke. NE fot. 1979. — *Triumphkreuz, um 1525, vielleicht aus der Sankt-Nikolaj-Kirche.*

tavlen (jfr. s.894). Den samtidige, eller lidt senere himmel, skåret af en mere traditionel hånd, bærer mærker og initialer for borgmester Hans Nielsen Arnsberg (†1661) og hans to hustruer. Særlig udmærker den pompøse prædikestol sig ved sine indsatte, nederlandske alabastrelieffer (fig. 30, 32) og ved sine usædvanlige indskrifter på fremmedartede, eksotiske sprog (fig. 33).

Efter en gennemgribende undersøgelse og istandsættelse 1916, udført af maler Kristian Due, er prædikestolens seks fag opstillet således, at de to danner en gangbro, de fire en polygonal kurv under himlen.

Felterne rummer, over en langstrakt bruskkartouche, seks profilindrammede, nederlandske alabastrelieffer med scener fra lidelseshistorien, 48×35 cm. Der er tale om typiske arbejder fra den nederlandske by Mecheln, udført i første del af 1600'rne,⁹² Motiverne viser i flere tilfælde slægtskab med stik af Anton Wierix.⁹³

Fig. 30. Prædikestol o. 1640-53 (s. 905), udsnit med nederlandsk alabastrelief, Kristus for Pilatus, og initialvåben for giveren Maren Nielsdatter. NE fot. 1984. — Kanzel um 1640-53, Ausschnitt mit niederländischem Alabasterrelief, Christus vor Pilatus, und Initialwappen der Schenkerin Maren Nielsdatter.

Nogle af reliefferne er samlet af flere dele. I tidens løb er de alle (undtagen Korsfæstelsen) revnede og har fået afslået detaljer. Disse skader udbedredes 1916 med anvendelse af alabast udskåret af relieffernes bagsider.⁹⁴ Fra nord ses:

1) Bønnen i Getsemane (fig. 32a). Suppleret er Peters højre hånd og øverste hårlok, en fold over Jacobs højre arm samt hele Kristi hoved. Dette har oprindeligt været påsat med en tap, men er blevet afslået allerede inden den første staffering.⁹⁴ 2) Kristus for Kajfas (fig. 32b). Relieffet er samlet af to stykker, idet den nederste

fjerdedel er skåret for sig. De to soldater, som fører Kristus frem, har begge fået suppleret den højre fod. 3) Kristus for Pilatus (fig. 30). Suppleret er venstre skulder af tjeneren med kanden og to hjørner af arkitekturen foroven. 4) Korsfæstelsen. Kristus, med stråleglorie, hænger roligt på korset flankeret af de to røvere, der er bundet til perspektivisk stillede T-kors. Forneden står Maria og Johannes i traditionelle sørgepositurer iført lange, svungne gevandter. Maria Magdalene omfavner fra venstre korsets fod, hvorunder ses Adams hovedskal. Foran

Johannes står på jorden en krukke; i baggrunden tårner Jerusalem sig op, og bag Kristus hænger som en bue en vældig skybræmme fra korsende til korsende. Fornyet er Kristi fødder, der også oprindelig har været skåret særskilt. 5) Gravlæggelsen (fig. 32c). Relieffets nederste fjerdedel er skåret for sig. 6) Opstandelsen (fig. 32d). Suppleret er en flig af Kristi fane og den nedre del af den sovende soldats hjelm.

Felterne flankeres af store, dramatisk gestikulerende frifigurer, der på hovedet bærer et korintisk kapitæl med englehoved. De fremstiller Kristus, evangelisterne og de to apostelfyrster Peter og Paulus, alle barfodede, iført lange, svungne gevandter; fra nord: 1) Mattæus, ligesom de øvrige evangelister med opslået bog og med sit symbolvæsen ved fødderne. 2) Markus. 3) Kristus (fig. 30), velsignende og med jordkloden i sin venstre hånd. 4) Lukas (fig. 30), skægløs og med hovedklæde. 5) Johannes. 6) Peter med (fornyet) nøgle. 7) Paulus med (fornyet) sværd. Under figurerne har postamentet fremspring med viltret bruskværk, der danner groteske vrængemasker (jfr. fig. 31). Frisefremspringene har på siderne lignende masker, fortil bøjer med englehoved over diamantbosse. Medens postamentfelterne er glatte, rummer frisefelterne udskæringer, de fleste med bruskværk, kurvens to midtfelter med løver (det nordre) og drager med engel på ryggen, flankerende giver-skjolde. Af disse er kun det søndre originalt, af alabast, 13 × 11 cm, med et Kristusmonogram og initialerne »MND« for Maren Nielsdatter (jfr. fig. 30). Hun identificeredes 1916 (formentlig fejlagtigt) som den Maren Nielsdatter (†1659), der var gift med borgmester Stefan Nielsen (†1665), hvis skjold derfor rekonstrueredes i træ med initialerne »SNS«.⁹⁵ Da hans mærke ikke kendtes, skar man i stedet midt på skjoldet »I.W.P. 1.9.1.6« for I. W. Palludan, der betalte for den store istandsættelse.⁹⁶

Hængestykkerne udgøres af bruskkartoucher, flankeret af store drueklaser under postamentfremspringene. På den 1916 fornyede gesims hviler en læsepult med englehoved på skråsiderne og på forsiden en flakt ørn med en åben

Fig. 31. Prædikestol o. 1640-53 (s. 905), detalje. Postamentfremspring med vrængemaske. NE fot. 1979. — *Kanzel um 1640-53, Detail. Postamentenvorsprung mit Fratzenmaske.*

bog i hvert næb. Selv om skæringerne svarer til prædikestolens øvrige, er det muligt, at pulten udgør en lidt yngre tilføjelse.⁹⁷

Himlen er som nævnt skåret af en anden billedskærer. Efter forandringer 1828, 1857 og 1916 består den nu af en ottesidet polygon, der springer frem fra væggen med syv fag, af hvilke det sydligste er beskåret til ca. halv længde, medens det nordligste er fornyet 1916 (jfr. nedenfor og fig. 35). Frisen, med pærestav under profilgesimsen, har bøjlefremspring med englehoved over diamantbosse. Herunder er på himlens hjørner englehoveder flankerende enkelte kartouche-hængestykker med englehoved. Også ind mod muren har der oprindelig været et fhængestykke, måske af form som et rygskjold.⁹⁴ Kun de fem nordligste fag har topstykker, formet som kartoucheskjolde med drejede topspir og svungne kvindehermer ved siderne. Det midterste prydes af giveren Hans Nielsen Arnsbergs initialer »HNAB« og hans

mærke, en ørn på et bjerg. De to flankerende topstykker rummer en due med initialerne »MMd« for hans 1. hustru Margrethe Madsdatter (i nord) og en lilje med initialerne »ETd« for hans 2. hustru Else Thomasdatter. Det nordligste (fornye) topstykke rummer et Kristusmonogram og årstallet 1916, det sydligste, lige over opgangen, et timeglas. I hjørnerne mellem topstykkerne er opstillet fem nøgne barokengle, der har mistet deres lidelsesredskaber – kun den sydligste står endnu med en marterpæl. Fire tilsvarende, men påklædte engle sidder på overbaldakinens krabbeprydede ribber. Også de mangler nu, hvad de engang havde i hænderne, men håndstillingerne viser, at englene med basuner har indvarslet Kristi komme. Han kroner prædikestolshimlen som en mægtig frifigur, siddende på en fyldig jordklode med sejrspanen løftet i højre hånd. Såvel fanen som glorieskiven er fornyet i 1700'rne.⁹⁴ Himlen har kassetelloft med radiære profilribber, udgående fra en sekssidet forsækning med midtroset.

Prædikestolen fremtræder med en rig, polykrom *staffering* med meget guld, lidt sølv, laserende rødt, grønt og blå, samt naturlig karnation og hårfarve på figurerne. Alabastreliefferne står i deres naturlige farve, kun med lidt forgyldning. Bemalingen er udført 1916 af Kristian Due som en genfremstilling af stolens tidligste, der blev undersøgt og analyseret under istandsættelsen. Den var først udført efter at den færdige prædikestol i nogle år havde stået ustafferet. Den ældste bemaling dækkede således brudfladerne efter en del afslåede næser, fingre m.m. såvel på alabasterne som på stolens og himlens skæringer.⁹⁸

Til denne ældste *staffering* hører også *indskrifterne* i postamentfelterne og i himlens frise-felter, en helt usædvanlig samling af enslydende citater fra Sl. 113,3 gengivet på elleve forskellige sprog (fig. 33). Begyndende i det nordligste postamentfejt er sprogene: 1) Græsk. 2) Latin. 3) Dansk. 4) Tysk. 5) Hollandsk. 6) Hebraisk. I himlens frisefelter fra nord: 7) Kinesisk, kun delvis bevaret som følge af frisefagets beskæring 1828 (jfr. fig. 35). 8) Japansk(?). 9)

Fig. 32 a-d. Prædikestolsrelieffer i alabast, første del af 1600'rne, importeret fra Mecheln i Belgien (s. 905). a. Bønnen i Getsemane. b. Kristus for Kaifas. c. Gravlæggelsen. d. Opstandelsen. NE fot. 1979. — *Kanzelreliefs aus Alabaster, frühes 17. Jh., importiert aus Mecheln in Belgien, a. Das Gebet in Gethsemane. b. Christus vor Kaiphaz. c. Die Grablegung, d. Die Auferstehung.*

Engelsk. 10) Arabisk. 11) Koptisk. Alle indskrifter står forgyldt på sort bund.

Sammenstillingen af parallelteksterne har forudsat en bemærkelsesværdig lærdom. Grundlaget må for størstedelen være bibler på de forskellige vesteuropæiske sprog, samt en stor flersproget bibeludgave, en polyglotbibel, formentlig Brian Waltons, udgivet 1653-57. Heri har kunnet findes latin (efter Vulgata), græsk, hebraisk og arabisk, men hverken koptisk, kinesisk eller japansk. De to orientalske indskrifter må på en eller anden vis være hentet i jesuitermissionens tidlige bibeloversættelser.⁹⁹ Ophavsmanden til denne mangesprogede lovprisning, der virkelig rækker fra solens opgang til dens nedgang, er sandsynligvis provst Niels Hansen Arnsberg (jfr. lysekrone nr. 1), søn af prædikestolshimlens giver.¹⁰⁰

På bagsiden af prædikestolens bro er noteret: »Istandsæt under Nationalmuseets Tilsyn af Maler Kristian Due. Arbejdet paabegyndt 12/6 1916, afsluttet 3/11 samme år. Bekostet af I. W. Palludan«.

Prædikestolen, i skibets sydøsthjørne, hviler på en muret baldakin af gule mursten, tegnet af arkitekt Kaare Klint 1949.

Prædikestolens tilkomst. Mens skjolde og initialer giver sikker oplysning om prædikestolshimlens stiftere, er det ikke entydigt, hvem der har stået som givere af selve den prægtige stol med dens alabastrelieffer – den største samling af sin art i Skandinavien. Det faste holdepunkt er det éne, bevarede alabastskjold med initialerne »MND« (fig. 30), der må læses Maren Nielsdatter. Men to kvinder af dette navn kan tænkes som givere.

Ovennævnte tolkning af skjoldet som tilhø-

rende en Maren Nielsdatter, som var Hans Nielsen Arnsbergs svigerinde og gift med borgmester Steffen Nielsen, er efter al sandsynlighed forkert,¹⁰¹ bl.a. fordi dette borgmesterpar ikke boede i S.Jacobi sogn, men søgte S. Nikolaj kirke, hvor parret lod opsætte et stort epitafium (†nr. 2, s. 959). Initialerne på prædikestolen må i stedet dække den meget velstående og fromme Maren Nielsdatter, en tante til den ovennævnte, der 1616 sammen med sin 1. mand Otto Rasmussen havde skænket S. Jacobi kirkes altertavle (jfr. s. 894). Hendes initialsjold her (fig. 18) er ganske identisk med alabastskjoldet på prædikestolen. Dettets forsvundne pendant kan således have været Otto Rasmussens (†o. 1635), men har vel snarere tilhørt hendes 2. mand, tolderen Jacob Bjørnsen (†1677), som hun ægtede en halv snes år før sin død 1653 (jfr. ægtefællernes epitafium, nr. 4 s. 932).¹⁰²

Alabastreliefferne kan være hjemskrevet nogle år før prædikestolens udførelse, der af stilistiske grunde næppe kan tænkes tidligere end o. 1640.¹⁰³

Selve prædikestolen må således dateres til o. 1640-53, himlen til 1646-61 (Hans Nielsen Arnsbergs 2. ægteskab). De to dele kan altså være samtidige, og de har i hvert fald en tid været opstillet sammen, ustafferede. Efter at have lidt en del overlast (vandalisme under svenskekrigene 1657-60?) fik prædikestolen sin første staffering med den mangesprogede indskrift.

Kirkeregnskabernes oplysninger i forening med resultaterne af Kristian Dues undersøgelse af træværk og bemalinger 1916 gør det muligt i det væsentlige at følge prædikestolens fremtræden gennem tiderne.¹⁰⁴ Dens ældst kendte – og formentlig oprindelige – opstilling var i skibets nordøsthjørne, med opgang langs triumfmuren (jfr. fig. 17,E). Til forskel fra nu var fagene anbragt symmetrisk i forhold til kurven, idet ét fag i øst dannede en kort bro til opgangstrappen, mens et andet var opsat i vest som prydfag langs kirkens nordvæg. Hertil svarede, at også hjørnernes store frifigurer var anbragt symmetrisk, med Kristus i midten ud mod kirkerum-

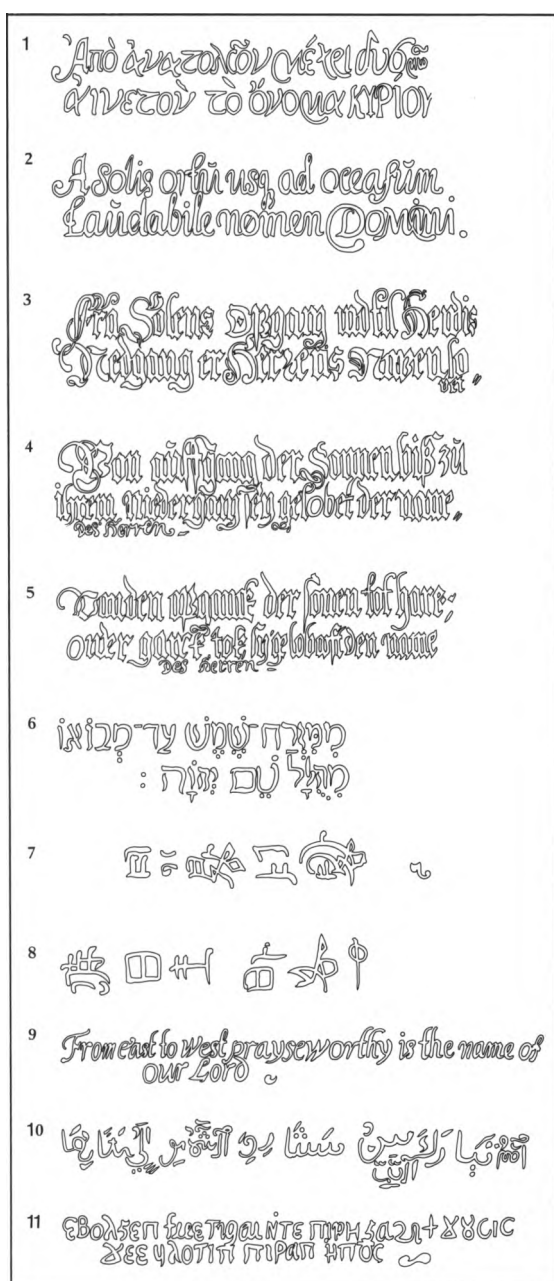

Fig. 33. Prædikestolsindskrifter (s. 908), anden del af 1600'rne, enslydende citat (Sl. 113,3) på sprogene: 1. Græsk. 2. Latin. 3. Dansk. 4. Tysk. 5. Hollandsk. 6. Hebraisk. 7. Kinesisk (beskåret til venstre). 8. Japansk(?). 9. Engelsk. 10. Arabisk. 11. Koptisk. Tegnet af MN 1984 efter kalken af Kristian Due 1916. — *Kanzelinschriften, zweite Hälfte des 17. Jh., mit Wiedergabe der Bibelstelle Ps 113,3 in den Sprachen: 1. Griechisch. 2. Latein. 3. Dänisch. 4. Deutsch. 5. Holländisch. 6. Hebräisch. 7. Chinesisch (links beschnitten). 8. Japanisch(?). 9. Englisch. 10. Arabisch. 11. Koptisch.*

met og indgangsdøren, flankeret af evangelisterne på kurven og yderst Peter (i øst ved opgangen) og Paulus.¹⁰⁵ Prædikestolshimlen, der nu er skråt afskåret mod væggen, således at den i forhold til stolens kurv hænger side over side, må med sin oprindelige udformning have hængt side over hjørne (jfr. fig. 35), hvorved Hans Nielsen Arnsbergs våben har knejset lige over Kristusfiguren.

1721 faldt en engel ned fra lydhimlen og måtte limes inden den igen sømmedes på.¹⁰ En fuldstændig nymaling, foretaget 1772-73 af Niels Lund fra Janderup (jfr. s. 892),¹¹ kunne fremdrages i velbevaret stand 1916. Grundfarven var en lys blå, der på lister og gesimser dannede bund for marmorering, på bruskværket for en stærk forgyldning af de ophøjede dele. Også en mørkere blå lasurfarve var anvendt, sølvlasur, en klar og en lidt mere mat rød, samt lidt grønt.¹⁰⁶

Med Mikkel Stobberups ombygning blev prædikestolen nedtaget og opsat som *prædikestolsalter* i kirkens korbue med opgang fra det bagvedliggende kor (jfr. s. 899 og fig. 22). Stolens gamle opgang og en eventuel underbaldakin må være blevet kasseret.¹⁰⁷ Også prædikestolens »fløje« (de to yderste fag) tænkes fjernet (jfr. fig. 22), men må alligevel være blevet bibeholdt som »ziir« for arrangementet.¹⁰⁸ Endnu 1823 stod nogle småreparationer ved himlen tilbage, før det ny prædikestolsalter det følgende år kunne males.¹⁰⁹ Af Niels Lunds staffering 1772-73 bibeholdtes guldets farverne på ansigternes øjne, kinder og læber, samt den blå bemaling af himlens hængestykker, der blot dækkedes med fernis. Alt resten, indbefattet ansigternes hudfarve, blev overstrøget med en lys grå perlefarve, der enkelte steder suppleredes med lidt rødt, grønt, brunt og lyseblåt.⁹⁴

Allerede 1828 blev arrangementet i korbuen nedtaget og prædikestolen opsat i korsskæringens nordvesthjørne, formentlig med opgang fra nordre korsarm. Som tilpasning til de daværende hjørnepiller blev himlen beskåret i uregelmæssig form (jfr. fig. 35). 1830 anskaffedes »Guldstads« (bl.a. ægte galoner) til prædikestolen og 1840 rødt fløjls med sølv- og guld-

Fig. 34. Prædikestolshimmel, 1646-61 (s. 907), med initialvåbner for borgmester Hans Nielsen Arnsberg og hans hustruer. NE fot. 1979. — *Kanzelhimmel 1646-61 mit Initialschildern des Bürgermeisters Hans Nielsen Arnsberg und seiner Frauen.*

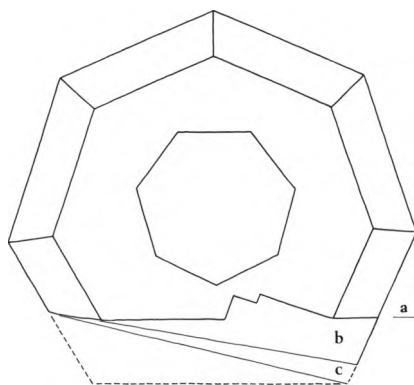

Fig. 35. Prædikestolshimmel 1646-61 (s. 907), plan visende den formodede oprindelige udformning (stiplet) samt forandringer 1828, 1857 og 1916. a. Beskæring 1828. b og c. Suppleringer 1857 og 1916. Tegnet af MN 1984 efter skitse af Kristian Due 1916. — *Kanzelhimmel 1646-61, Plan der vermutlichen ursprünglichen Gestaltung (gestrichelt) mit Änderungen von 1828, 1857 und 1916. a. Beschneidung 1828, b und c. Ergänzungen 1857 und 1916.*

tresser til betræk.⁸⁵ 1842 opfriskedes med perlefarve og atter 1848 omtales afvaskning og »afpyntning«.²⁰

1857 fik prædikestolen sin nuværende placering i skibets sydøsthjørne, himlen suppleredes (jfr. fig. 35), og der blev anstrøget med grå stenfarve, idet man dog endnu engang skånedes guldet fra 1700'rne.⁹⁴ Prædikestolens tilstand herefter fremgår af en række fotografier fra o. 1900 (i NM2), der viser den med en lidt kluntet underbaldakin og trappe med balustergelænder (fra 1828?).

Med Kristian Dues istandsættelse 1916 fik prædikestolen i alt væsentligt sin nuværende fremtræden. Et fag, der oprindeligt havde dannet »fløj« fjernest fra opgangen og siden 1800'rne havde siddet ved trappen, under opgangsfeltet, flyttedes op i rækken som endnu et fag bro. Dets relief derimod, Bønnen i Getsemane, indføjedes på den kronologisk rigtige plads som det første i nord. Følgelig blev de øvrige relieffer, der hidtil havde siddet i deres oprindelige felter, rykket et fag mod syd. Prædikestolen fik i syd en muret underbygning, mens 1800'nes trappe og underbaldakin bibeholdtes indtil 1949-52.

På prædikestolen nævnes 1726 *†timeglas*, der »slog« hele, halve, trekvarter og kvarter timer.¹⁰ To defekte kasseredes 1810.²⁰ En *†lysearm* (†nr. 3) ved prædikestolen er omtalt s. 925.

Stolestader, i rokokostil, 1768; korsarmenes overført fra S. Nikolaj, ligesom formentlig forpanelerne fra o. 1580. Staderne består af 2 × 16 rader i midtskibet og 2 × 10 rader i hver korsarm. Stolegavlne, ca. 140 cm høje, krones af en udskåret, gennembrudt rocaille, men falder i øvrigt i to grupper. Midtskibets gavle, der er lavet til S. Jacobi, er gjort af én planke med en udsparet, rundbuet højfylding. Korsarmenes gavle og de to forreste i hovedskibet er derimod udført som fyldingspaneler med spejlfyldinger, en rundbuet højfylding over en næsten kvadratisk. Bænkene har let skråstillet ryglæn med profilfyldinger ligesom lågerne. Stoleradernes fire forpaneler er fra o. 1580 i egnens karakteristiske renæssancestil med profilfyldinger, en række liggende over en række stående.

På kronlisten er en neglesnitsbort (jfr. fig. 36).

Farvesætningen fra 1956 er Poul Høms, delvis på grundlag af konstaterede, ældre farvespor.¹¹⁰ Grundfarven er grå, gavlenes rocailler og fyldinger er røde med guldkant, lågerne har guldindrammede, sortmarmorerede fyldingspejle. Forpanelernes fyldinger står gulbrune.

Stoleværket skriver sig fra 1768, da staderne i begge byens kirker blev »af Nye opsat og forfærdiget« (jfr. s. 955).¹¹ Indretningsplanen (fig. 17) viser den meget tætte *oprindelige opstilling* i S. Jacobi kirke. Heri indgik ældre standssæder og familiestole. Forrest stod således Lunderupgårds stole (se *†herskabsstole* og fig. 17, I), og såvel blandt mandsstolene som på begge kirkens pulpitter fandtes logelignende privatstole, hvorfra byens bedste familier – imod en årlig afgift – kunne overvære gudstjenesten i fornem afsondrethed (se *†lukkede stole m.m.* og fig. 17 nr. 1-6).

Også i de almindelige stolestader, hvoraf der ikke betaltes leje, var der faste, hævdvundne pladser, der afspejlede menighedens sociale lagdeling. Byens embedsmænd, der altid havde søgt S. Jacobi kirke, havde ifølge et stolestade-reglement 1784 pladser i de forreste rader; den første i mandssiden lige til venstre for indgangen fra våbenhuset betegnedes som magistratsstol. Ned gennem kirken fulgte distriktskirurgen, skoleholderen, konsumptionsforvalteren, officererne samt borgere og bønder fra landsognet imellem hinanden. Bagest, under pulpitret, var der afsat pladser til hospitalslemmerne og deres forstander, og i tårnet sad hovedsagelig tjenestefolk og fattige.¹¹¹

Med ombygningen 1809-12, og menighedens fordobling, udbyggedes stoleværket i de to nye korsarme, hvor man indpassede de gamle stader fra den nedlagte kirke (jfr. s.955f.).¹¹² Det eksisterende stoleværk i langhuset måtte dels omflyttes, og »de flere nu behøvede stole« i korsarmene skulle indrettes »ligesom de nu i S. Jacobi værende«, idet Stobberups indretningsplaner 1805 og 1808 (fig. 11-12) toges til rettesnor.⁵¹

Udbygningen, der i hovedsagen har givet stoleværket dets nuværende opstilling, var

Fig. 36. Interiør set mod vest. NE fot. 1982. — *Interieur, gegen Westen gesehen.*

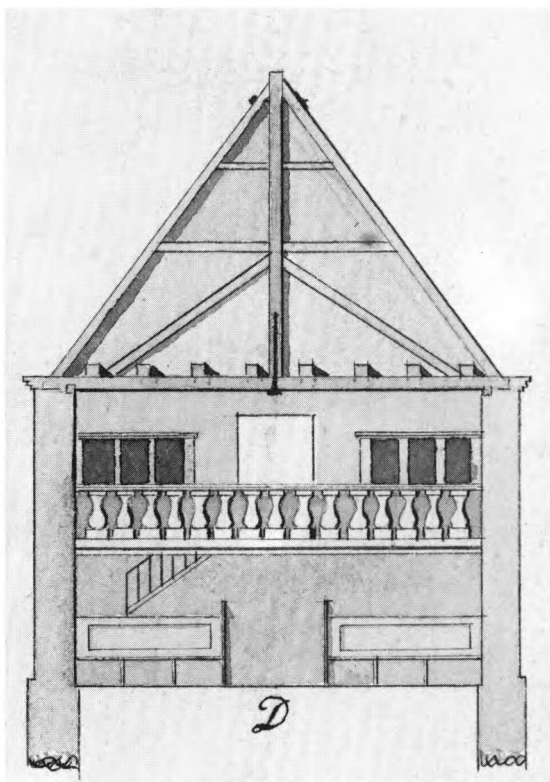

Fig. 37. Korsarmspulpitur o. 1810 (s. 916) med samtidige $\dagger$ lukkede stole (nr. 7-10, s. 916). Udsnit af Mikkel Stobberups indretningsforslag 1808 (fig. 12) i LA Vib. — *Kreuzarm-Empore um 1810 mit $\dagger$ geschlossenen Stühlen aus der gleichen Zeit (Nr. 7-10). Ausschnitt aus Mikkel Stobberups Einrichtungsvorschlag 1808.*

1. nov. 1810 så vidt, at der kunne udarbejdes et nyt stolestaderegister. De bedre familier, heriblandt bygmester Stobberups egen, fik plads i korsarmenes ny pulpiturstole (se $\dagger$ lukkede stole nr. 7-10), men ellers beholdt S. Jacobi kirkes gamle menighed stort set pladserne i langhuset. I korsarmenes to østrader anbragtes de, der før havde siddet i S. Nikolaj kirkes mellemste rad, og i de to vestrader henholdsvis S. Nikolaj kirkes nordre rad (i nord) og søndre rad (jfr. s. 955f.).²⁰

Ved istandsættelsen 1828 blev stolene »forandret og omgjort« og derefter som det øvrige inventar malet i perlegråt.²⁰ 1857-58 forkortedes langhusbænkene således, at midtgangen blev en alen bredere, og alt egetræsmaledes.⁸⁵

1880 omtales maling og lakering af stolestaderne, og i århundredets begyndelse, måske samtidig med de øvrige inventaristandsættelser 1916-18, gennemførtes en normalisering. I forbindelse med restaureringen 1949-52 fjernedes de forreste bænke i korsarmenes østre rader, og langhusbænkene forkortedes nok en gang. Herefter maledes i lyse, blågrå farver, der 1957 afløstes af de nuværende.¹¹³

På korsarmenes pulpiturer står enkle, nyere træbænke med ryglæn, og i koret og i skibets østende et antal løse stole med rørflettede sæder.

$\dagger$ Stolestader. De ældre stolestader, hvis materialer afhændedes på auktion 1770,¹¹ har formentlig i nogen grad været sammenflikket af dele fra forskellig tid. 1689 arbejdede Jørgen snedker ved stolene, idet han anvendte fire nye eller foruden et stykke gammelt panel, og 1694 forfærdigedes de to nederste stole i kirken. 1705 var kvindes stolene sunkne, utvivlsomt som følge af begravelser, og der fyldtes op med jord og gamle mursten.¹⁰

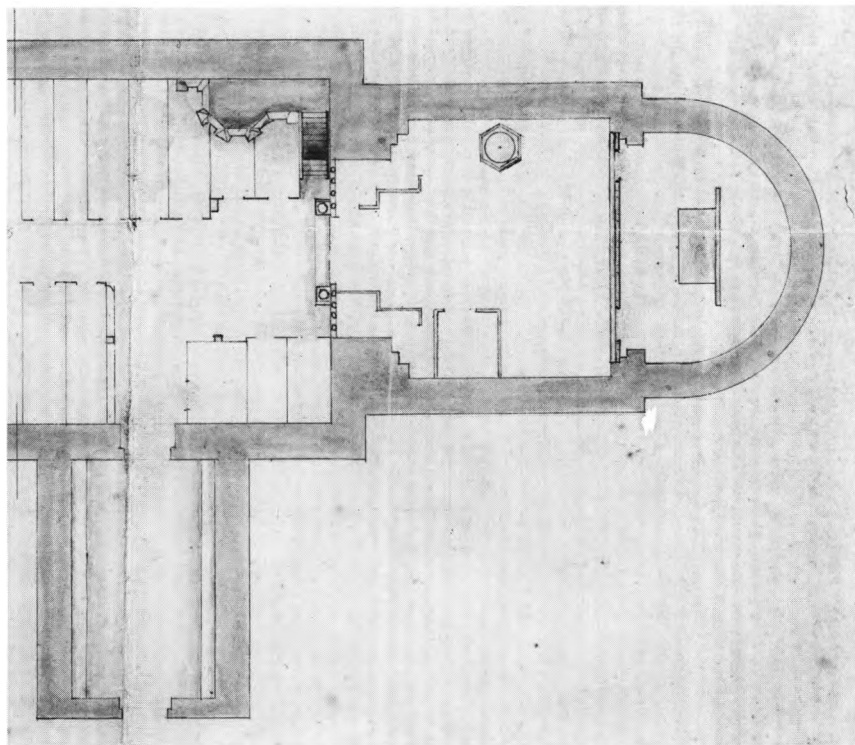
I koret omtales 1726 foruden skrifte- og præstestole (jfr. nedenfor) en $\dagger$ rektorstol, $\dagger$ hørerens stol og tre $\dagger$ disciplestole (lange bænke). De blev repareret, »nogle næsten af nye«, og året efter smukt stafferede af Hans Iverssøn maler.⁸¹

Som dække for varmerørene i koret opstilledes i slutningen af 1920'erne enkle $\dagger$ korbænke, der atter fjernedes 1949-52.¹¹⁴

$\dagger$ Skrifte- og præstestole. 1) Tidligst omtalt 1689, da Jørgen snedker forfærdigede to nye døre til skriftestolen. Den stod østligt i koret, eftersom alterskranken 1719 omtales som »knæfaldet ved skriftestolen«.¹⁰ Efter indretningen af en ny skriftestol 1726 (nr. 2) omtales den som den gamle skriftestol. 1727 blev en »bagdel« sat til den, »såsom der tilforn ikke var andet end kirkemuren«,¹⁰ og to år senere måtte stolen repareres, efter at være trådt i stykker og skilt ad af uforstandige børn.⁴³

2) 1726, »med drejede knopper og sort læderbetræk« såvel på præstens sæde som på skamlen til den, der skriftede. Året efter blev den ny skriftestol i koret stafferet af Hans Iverssøn maler, både uden og inden, »og på sine steder med ægte guld og sølv beprydet«.¹⁰ 1785

Fig. 38. Kirkens østende 1803, udsnit af indretningsplan, tegnet af Mikkel Stobberup (jfr. fig. 17). I LA VIB.—
Das Ostende der Kirche 1803, Ausschnitt aus einem von Mikkel Stobberup gezeichneten Einrichtungsplan.

foresloges skriftestolen udvidet, således at der kunne sidde »10 à 12 personer, i stedet for 2 à 3 hidtil«.¹¹⁵ Det skete 1796,¹³ og det er formentlig denne udvidede skriftestol til 12 personer, der på indretningsplanen 1803 ses stående ved korets sydmur (fig. 17, C).

3) O. 1810, indrettet i apsiden, der ved en skillemur udskiltes som sakristi og skrifterum (jfr. fig. 10-12). I skriftestolens »runddel« (apsisrunden) fandtes faste bænke, over hvilke man 1828 satte panel og ophængte de »18 apostle«(!), d.e. malerierne fra vestpulpitrets brystning (jfr. s. 919f.).²⁰ Malerier og skillemur blev fjernet 1857 og apsiden atter indtaget i korrummet; endnu 1880 omtales nyt læder til skriftestolsbænkene.²⁰

†*Herskabsstol*, o. 1660, for Lunderups ejere, østligst i skibet, udgørende de to første bænke i såvel mands- som kvindesiden (jfr. fig. 17, I). Gavlene var smykket med fædrene og mødrene våben for Christian Norby (†1667), d.e. for Bendix Norby og Dorte Hansdatter Lange, mærket henholdsvis »F« og »M«.¹¹⁶ Fjernet ved ombygningen 1809-12.

†*Lukkede stole m.m.* I løbet af 1700'erne indret-

tedes seks familiestole (nr. 1-6 jfr. fig. 17 nr. 1-6), de fire som rigtige, lukkede stole, de to (nr. 4 og 6) blot lidt højere end de almindelige stolestader. Med kirkens ombygning 1809-12 forsvandt de fire (nr. 3-6) og afløstes af fire nye, alle lukkede, på pulpiturene i korsarmene (nr. 7-10). Familiestolene fjernedes ved restaureringen 1857-8.

1-2) 1727-28, opført på kirkens vestpulpitur (†nr. 1) af henholdsvis byfoged Christen Hjørning og byskriver Jørgen Bjørn (i syd) og Hans Knorborg (jfr. fig. 17 nr. 1-2).¹¹ Den første beskrives som 4 alen lang og 2½ alen bred.²⁴ I de to lukkede pulpiturstole, der fra 1767 kom til at flankere orglet, var der i perioder indrettet plads til borgmestrene.

3) 1747, indrettet af P. Stephansen »bag kirkedøren, næst Lunderupstolen« (jfr. fig. 17, nr. 3).¹¹⁷ Den beskrives 1795 som 3½ alen høj, 2 alen 6 tommer bred og 3 alen 3 tommer dyb, af fyrretræ, »ved begge siderne sammenstemmet med fyldinger overalt og loft ovenover«. Stolen havde dør med lås og nøgle, og »indtil kirken tvende skydevindver, ruderne indlagte i blye, tillige en Skaade af træ indtil Choret«.

Grøn bemaling, med blå, marmorerede fyldinger,¹³ formentlig udført af Niels Lund 1772.

4) 1755, indrettet af købmand Jens Winfeld som familiestol »neden i kirken«.¹¹ Den var ikke egentlig lukket, men blot lidt højere end de øvrige, åbne stole.¹¹⁷ 1779 overtog købmand Niels Frølund stolen, hvis plads i stoleværket 1784 er angivet fig. 17, nr. 4.¹¹

5) 1768, opført af Jens Pallesen på det gamle orgelpulpitur efter orglets flytning 1767, »lige for og i højde med prædikestolen« (jfr. fig. 17 nr. 5). Det ledigblevne pulpitur blev 1767 sat på auktion med henblik på opførelse af to ens, lukkede pulpiturestole, men Jens Pallesen købte hele pladsen og indrettede én stor stol med vinduer, men uden loft, »blåmarmorert med røde lister og gul staffering«.²⁹ Adgangen til stolen var – ligesom tidligere til orglet – fra det tilstødende våbenhusloft »gennem et lille hul i den tykke mur, næsten krybende eller meget krum«. Da der var både træk og kulde i stolen, ansås det 1788 ikke for noget tab, om den ved en kommende kirkeudvidelse måtte forsvinde.³³

6) O. 1750, opført af klokker Jacob Adersen og hans svigersøn Friderich Sørensen som en åben familiestol, lidt højere end de andre kirkestole. Den stod – af hensyn til klokkerens opgaver – som den vestligste i mandfolkeraden, i tårnet »uden for kirken og sprinklet«. Jacob Adersen testamenterede stolen til sin søsterdatter, hvorefter rebslager Peder Hark 1795 gjorde krav på stolen, eftersom hun havde været »hans kones første mands kone«!¹³

7-10) O. 1810, fire ens lukkede stole, to på hvert af de samtidige pulpiture i korsarmenes ender (jfr. nedenfor). De var udført efter Mikkel Stobberups tegninger (fig. 12, 37) som enkelte logger opstillet symmetrisk yderst på pulpiturene, hver med en dør ind mod pulpituret og med tre vinduer ud mod kirkerummet. 1810, da også de øvrige stole i det nyindrettede kirkerum fordeltes (jfr. stolestader), kunne der anvises frie pladser til præstens og byfogedens familier i de to søndre pulpiturestole og til Lundrupgårds ejere i en af de nordre. Den anden udlejedes kort efter til bygmester Stobberup.²⁰

Pengebøsser, nyere, af messing, tre ens, de to ophængt i skibets vestende flankerende indgangen, den tredje ved indgangen i søndre korsarm.

*»Bryllupsbøsse«, o. 1600, benyttet i kirken 1825-1979, nu i Varde Museum. Den stammer fra Varde Hospital, og er behandlet under kirkesalen der (s. 964, med fig. 1-3).

Pengeblokke, to ens, den ene gjort 1786. Blokkene er af egetræ, 95 cm høje, med fire omløbende jernbånd, af hvilke de tre på forsiden danner »overslag i låsen« for en låge. Omløbende profillister forned og foroven, hvor en jernplade med pengeslids lukker af. Tre-dobbelt lås indvendig, hvor siderne er beklædt med jernplader.²³ Blokkene er gråmalede, derunder rester af blågrøn farve. Henstillet i tårnet. †*Pengeblokke*. 1) Fattigblok, omtalt 1698, da den repareredes efter at den »tvende gange tilforn var opbrut af tyvagtige mennesker«.¹⁰ 2-3) Fattigblokke, to ens, anskaffet 1811.²⁰

†*Pengetavler*. I inventarierne nævnes fattigtavler for såvel Vardes fattige som for hospitalerne i Helsingør og Fredericia, hvis ret til kollekter hvilede på kongelige privilegier (jfr. Ribes kirker s. 463f., 764f.). Helsingør hospitals tavle nævnes tidligst 1688, Fredericias og Vardes fra 1720. 1808 anfører inventariet hele seks tavler, idet tre tilsvarende var blevet overført fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958). 1822 udskiftedes tavlerne med tre nye klingpunge (jfr. nedenfor).

†*Klingpunge*. 1733-34 gjordes en ny »klingbyttel«, mens to andre beklædtes indvendig.⁴³ 1822 udskiftedes ovennævnte fattigtavler med tre nye klingpunge, »dertil udlagt for fløj 3 mk. 6, for frynser og silke 1 mk. 8, for blikarbejde 3 mk«. 1853 maledes stængerne på de tre »klingpunge«, der sidste gang optræder i inventariet 1870.²⁰

Dørfløjene er alle nyere.

Pulpiture, o. 1810, to ens i korsarmenes ender, efter tegninger af Mikkel Stobberup 1808 (fig. 12, 37). Pulpiturene er i enkel, klassicistisk stil med bærende træsojler og fyldingsbrystning. Trapperne løber nu langs endevæggene. Oprindelig fandtes i øst underbygninger

med svingdørsindgange og trapper med repos, svarende til tegningerne, der endvidere viser pulpiturenes lukkede stole (†nr. 7-10), fjernet 1857-58. Under det søndre pulpitur er 1949-52 indrettet sakristi og præsteværelse, under det nordre 1984 toilet og legerum. †*Pulpiturer*, se under †orgelpulpiturer.

Særlige rumindretninger, se s. 890f.

Orgler. 1) Bygget 1952 af Marcussen & Søn, Åbenrå. 33 stemmer og 1 transmission, tre manualer og pedal.

Hovedværk

Principal 8'
Rørløjte 8'
Oktav 4'
Spidsfløjte 4'
Spidsquint 2½'
Oktav 2'
Mixtur IV-V
Cymbel II
Trompet 8'

Brystværk

Gedakt 8'
Rørløjte 4'
Principal 2'
Gedaktfløjte 2'
Nasat 1½"
Cymbel I
Regal 16'

Rygpositiv

Gedakt 8'
Quintaton 8'
Principal 4'
Gedaktfløjte 4'
Gemsborn 2'
Oktav 1'
Sesquialtera II
Scharf III
Dulcian 8'

Pedal

Subbas 16'
Oktav 8'
Rørløjte 8' (transm.)
Oktav 4'
Nathorn 2'
Rauschquint IV
Fagot 16'
Trompet 8'
Skalmje 4'

Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f. Kopier: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP-P, RP 4'-P. Trinbetjente låger for BV (var oprindeligt manuelt betjente, men ombyggedes 1972 af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl). Tremulanter for RP og BV.

Den originalt og livfuldt udformede *facade* (fig. 39), tegnet af arkitekt Rolf Graae, forener et moderne formsprog med klassiske opbygningsprincipper, således som de kendes fra nordeuropæiske barokorgler. Den har været skoledannende for nyere dansk orgelbygning, og har derigennem også været til inspiration for orgelarkitekter i andre lande. Hovedværk og pedalværk er opstillet i et fælles hus med syv pibetårne og med horisontale trompetpiber efter iberisk forbillede; herunder findes et brystværk med foldedøre. Rygpositivet er indfældet i pulpiturbrystningen. Det har fem pibetårne og afspejler hovedfacadens opbygning.

Fig. 39. Orgel (nr. 1, s. 917) 1952, bygget af Marcussen & Søn, facaden tegnet af Rolf Graae. Ole Olesen fot. 1972. — *Orgel, 1952, gebaut von Marcussen & Søn, Fassade entworfen von Rolf Graae.*

2) Bygget 1857 af Johan Andreas Ohrt, Gram,⁵⁵ og det eneste bevarede fra dette værksted, ni stemmer, ét manual og anhangspedal.¹¹⁸

Manual

Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Gedakt 8 Fod
Oktav 4 Fod
Fløjte 4 Fod
Qvint 2½ Fod
Oktav 2 Fod
Siffløjte 1½ Fod
Trompet 8 Fod

Pedal

Anhang

Manualomfang: C-c^{'''}, pedalomfang: C-c^{''}.

Facaden er i nygotisk stil (fig. 40). Et stort midtfelt med attrapppiber af træ flankeres af smallere sidefelter med klingende piber af tinlegering. Spillebord i søndre side. Manualklavatur med belægning af ibenholt på undertangenterne og elfenben på overtangenterne.

Orglet flyttedes 1905 til Guldager kirke, hvor det gjorde tjeneste til 1962. Herefter solgtes det til Esbjerg Museum. 1984 er orglet flyttet tilbage til S. Jacobi kirke, hvor det påtænkes opstillet på nordre korsarms pulpitur.¹¹⁹

†*Orgler.* 1) 1620 havde kirken orgel, eftersom byens regnskab omtaler løn til organisten.^{119a} Muligvis er det stadig samme instrument, som optræder i regnskaberne fra 1689, da Hans orgelmester måtte reparere de tre bælg efter en vandskade.¹⁰

1766, da Amdi Worm undersøgte orglet, havde det 13 stemmer, fordelt på hovedværk, rygpositiv og pedal:

<i>udi Manual</i>	<i>udi Rykværket</i>	<i>udi Pedelværket</i>
Principal 4 Fod	Principal 2 Fod	(†Undersatz(?) 16')
Gedact 8 Fod	Fløit 4 Fod	Gedact 8 Fod
Fløiet 4 Fod	Octaf 2 Fod	Tromet 8 Fod
Octaf 2 Fod	Decema 1 Fod	
Mixtur 2 Fag	Cornet 4 Fod ¹²⁰	
Tromet 8 Fod		

Kort oktav (uden tonerne Cs, Ds, Fs og Gs). Manualkoppel. Cymbelstjerne (klokkespil med roterende facadestjerne). Tre bælg.¹²¹

Pedalets 16 fods stemme, formentlig benævnt Undersatz eller Subbas, var fjernet, da pladsen i orgelhuset var for trang, og organisten derfor ikke kunne komme til at stemme trompetstem-

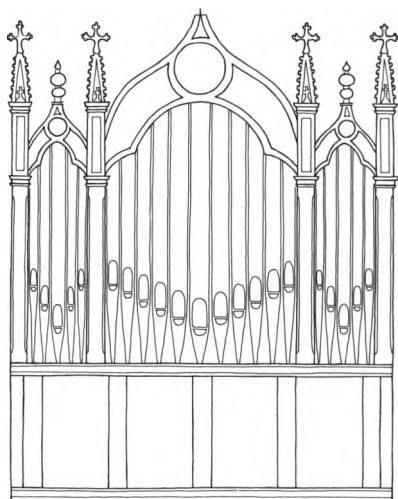

Fig. 40. Orgelfacade, orgel nr. 2, 1857 (s. 917), bygget af Johan Andreas Ohrt. Tegnet af MN efter Rolf Graaes opmåling 1962. — *Orgelfassade, Orgel Nr. 2, 1857, gebaut von Johan Andreas Ohrt.*

merne. Trods dette indgreb var pladsforholdene i orgelhuset ikke tilfredsstillende, og piberne lå derfor omfaldne mellem hverandre og var ganske beskadiget.²⁴

Indtil 1767 var orglet placeret på et pulpitur i skibets østende over indgangsdøren i syd (fig. 38 og 17, F). Bælgene var anbragt på våbenhusets loft, og det er tænkeligt, at våbenhuset er opført på dette sted for at skaffe plads til bælgranlægget (jfr. s. 877). Orgelplaceringer i og ved koret, der var almindelige i middelalderen og renæssancen, gik sent af brug i Sydvestjylland (jfr. s. 470f., 762f., samt Janderup kirke, Vester Horne hrd.).

1767-68 foretog Amdi Worm, Engum, en ombygning og hovedstandsættelse i forbindelse med flytningen til pulpituret i kirkens vestende (fig. 17, G, H). Ifølge kontrakten skulle Worm udvide facaden med to sidetårne, der kunne rumme pedalstemmerne og således afhjælpe pladsmangelen i orgelhuset. Facadens bredde ville herved blive fordoblet, og der ville blive plads til at anbringe en ny manualstemme, Principal 8 Fod, i facaden. Pedalet skulle have en ny »Undersatz 16 Fod« af fyr til erstatning for den forsvundne, og skulle yderligere udvides med en Octav 4 Fod af bly-tin-legering. Endvidere skulle Worm istandsætte de tre gamle bælg, tilføje en fjerde og bygge et nyt manualkoppel samt to nye manualklaviaturer. Pedalklaviaturet skulle også udskiftes, og pedelværkets ændrede opstilling gjorde det nødvendigt at bygge nye pedalvindlader.²⁴ Orglet havde herefter følgende disposition:

<i>Hovedværk</i>	<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Principal 2'	Undersatz 16'
Gedact 8'	Fløjte 4'	Gedact 8'
Octav 4'	Octav 2'	Octav 4'
Fløjte 4'	Decema 1'	Trompet 8'
Octav 2'	Cornet 4'	
Mixtur II		
Trompet 8'		

Hovedværkets Principal 8' kom til at stå i facaden i stedet for som hidtil hovedværkets Principal 4'. De største af Principal 8's facadepiber fik deres plads i de nye pedaltårne, der blev udsmykket med udskårne sidevinger og topstyk-

ker samt snitværk omkring piberne; ornamenterne på facadens midtdel bevaredes uændret.²⁴

1817 udførte Caspar Herman Gottlob Worm en hovedreparation,²⁰ og 1854 approberedes et overslag fra Johan Andreas Ohrt, Gram, vedrørende en mindre ombygning og reparation. Ifølge overslaget skulle hovedværkets trompet omdannes til en oboe, et nyt klokkespil skulle leveres til stjernen, og basunen, trompeten og subbassen i pedalet skulle repareres.²⁴ (Den omtalte basun i pedalet fandtes ikke 1768, og må altså være kommet til i den mellemliggende periode).

Ohrt byggede 1857 et nyt orgel til kirken (ovenfor, orgel nr. 2).

2) Bygget 1905 af P. S. Rung-Keller, København. 12 stemmer, to manualer og pedal. Skænket af bankdirektør Palludan, Varde.

<i>Manual I</i> (overmanual)	<i>Manual II</i> (undermanual)	<i>Pedal</i>
Bordone 16' (8')	Bordone d'amore 8' (4')	Subbasso 16'
Principale 8' (4')	Viola di Gamba 8' (4')	Violoncello 8'
Flauto doppio 8' (4')	Voce celeste 8' (4')	Fagotto 16'
Ottave 4' (2')	Flauto di concerto 4' (2')	
	Oboe 8' (4')	

Manualomfang C-f", (piberækkerne udbygget med yderligere 12 toner i diskanten af hensyn til 4-fods kopleerne). Pedalomfang: C-d'. Det usædvanlige koppelsystem gjorde det muligt at spille hvert af manualerne i et dybt toneleje, benævnt 8' (fodtallene uden for parentes) og/eller et højt leje, benævnt 4' (tallene i parentes): I 8'-I, I 4'-I, II-I, II 8'-II, II 4'-II, I-P, II-P. 1 frikombination. Calcantsignal. Svelle for samtlige manualstemmer undtagen Bordone 16' og Principale 8'. Pumpeanlæg: 3 fødebælge med svinghjul. Pneumatisk aktion. Klokkespil.²⁴

Facaden var i historicerende stil efter tegning, fremsendt af Rung-Keller.²⁴ To høj rektangulære felter, flankerende et guirlandeprydet portalfelt; klingende og stumme prospektpiber af forniklet zink. Spillebordet var opstillet fritstående foran facaden.

1924 foretog Marcussen & Søn, Åbenrå, en ombygning og udvidelse til 18 stemmer,¹²² og i de følgende fire år fulgte yderligere tre ombygninger. Skønt orglet fra begyndelsen var et romantisk instrument, fik det gennem disse ombygninger betydning for udviklingen af en ny orgeltype, inspireret af 16-1700'ernes nord-europæiske orgelbygningstraditioner.¹²³

Ifølge orgelbygger Poul-Gerhard Andersen begyndte »den danske orgelreform« ligefrem ved dette orgel, der blev anvendt som »forsøgskanin« i arbejdet med at skabe »en ny og levende orgeltype«.¹²⁴ Efter de fire ombygninger var den klanglige struktur radikalt ændret, bl.a. var en del stemmer i højt toneleje kommet til at præge helheden.

Disposition efter udvidelsen 1924:

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordone 16'	Bordone d'amore 8'	Subbasso 16'
Principale 8'	Flauto concertante 8'	Violoncello 8'
Flauto dolce 8'	Viola di Gamba 8'	Trombone 16'
Ottava 4'	Salicionale 8'	
Flautino 2'	Eolina 8'	
Cornetto IV	Flauto 4'	
	Cornettino III	
	Tromba 8'	
	Oboe 8'	

Kopier: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, II 4'-II, I-P, II-P. 1 frikombination, 2 faste kombinationer (Forte og Tutti), generalcrescendo og rørværksafstillere. Svelle for samtlige manualstemmer undtagen Bordone 8' og Principale 8'. Campanella.²⁴

Disposition efter ombygningerne 1925-28:¹²⁵

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Violinprinc. 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Quintatøn 8'	Tromba 16'
Bordun 8'	Fl. aperto 4'	Cornet muto 4'
Oktav 4'	Quint 2⅔'	
Mixtur V	Flautino 2'	
Cymbel III	Terz 1 ⅓'	
	Ripieno III	
	Tromba 8'	
	Regal 8'	
	Tremolo	

Orglet erstattedes 1952 af det nuværende.

Orgelpulpitret, fra 1952, har rygepositivets facade indbygget i et karnapfremspring midtpå, og ved siderne fyldingsbrystning med malerier og indskrifter fra o. 1650, der er overført fra pulpiturets forgængere (jfr. torgelpulpitur nr.

2). Det nuværende pulpitur rummer 12 af oprindelig 17 malerifag, idet rygepositivfacaden 1952 fortrængte de fem, der tidligere udgjorde brystningens midtparti. De hænger nu under pulpituret i søndre korsarm (fig. 42).

Fig. 41. Pulpiturmaleri o. 1650 (s. 919), Kristus som »Salvator Mundi«. NE fot. 1979. — *Emporengemälde um 1650, Christus als »Salvator Mundi«.*

De 12 malerier, som endnu pryder pulpiturbrystningen, forestiller apostlene, mens de fem nedtagne viser Kristus som Salvator Mundi flankeret af de fire evangelister, 66×34 cm, evangelistmalerierne dog 66×41 cm.

Øverst på hvert maleri er med hvide versaler angivet den afbildedes navn, og i friseelterne herover findes tilhørende indskrifter i hvid fraktur: skriftsteder og – over de 11 apostle – en fortløbende gengivelse af Den apostoliske Trosbekendelse.

Malerierne, der har paralleller i nogle af omegnens landsbykirker,¹²⁶ synes for evangelist-

fremstillingernes vedkommende at gå tilbage til stik af Chrispin de Pas (1560-1637) efter Guldorph Gortzius.¹²⁷ En nærmere bestemmelse vanskeliggøres dog af den forvanskede tilstand. En opfriskning er foretaget 1727, og en kraftig overmaling 1905 af Jørgen Storck, da malerierne i en noget miserabel tilstand blev nedtaget fra kirkeløftet, hvor de havde henligget et halvthundrede år. Tre malerier (nr. 3, 12 og 13) er vistnok helt nymalet 1905 (jfr. om maleriernes historie, torgelpulpitur nr. 2).

Malerierne står i afdæmpede, overvejende grålige toner med rødt og grønt, fortrinsvis på klædedragterne. Jørgen Storcks overmalinger har øjensynlig i det væsentlige truffet den ældre farveholdning; men mens den oprindelige penselføring er udpræget streget i karakteren, fremtræder farven på de restaurerede partier nærmest som en blød masse.¹²⁸

De afbildede fremtræder som brystbilleder, og er iført kappe over folderige gevandter. De har langt eller halvlangt hår, og bærer – bortset fra Johannes og Filip – fuldskæg. Apostlene er vist med deres attributter, evangelisterne med deres symbolvæsner, og bortset fra Peter har alle en bog i hænderne eller på et bord foran sig.

Pulpiturmalerierne med de tilhørende indskrifter er fra syd: 1) »S. Pavls«, med de foldede hænder hævet foran brystet. Hans venstre albue hviler på bordet ved siden af sværdfæstet og en opslået bog. »Thi det er io Visselig sant/ og et dyrt verdigt ord, at/ Jesus Christus kom til verden/ at gøre syndere salige 1 v. 15 (1 Tim. 1,15)«. 2) »S. Andreas« med hænderne på bordet, bogen i skødet. Bag ham Andreaskorset. »Jeg troer paa gudfader,/ Almægtige her/ Jomfru Marias skøder«. 3) »S. S. Thomas«, nymalet 1905. »Jeg troer paa Jesum Christum hans Eenbaarne/ Søn wor herre«. 4) »S. Philippvs«, med korsstaven i højre hånd, venstre hvilende på en bog på bordet. »Som er ondfangen af den/ Hellig Aand, fød af/ Jomfru Maria«. 5) »S. Bartolomevs« med en åben bog i venstre hånd, kniven løftet i den højre. »Pint under Pontio pilato/ kaarsfest, død og/ begravven«. 6) »S. Matias« der gør gortandendegustus

Fig. 42. Pulpiturmalerier o. 1650 (s. 919), Kristus som »Saluator Mundi« og de fire evangelister. NE fot. 1979.
— Emporengemælde um 1650, Christus als »Saluator Mundi« und die vier Evangelisten.

med venstre hånd. På bordet foran en åben bog, hvorunder øksen stikker frem. »Nederfoer til helfvede/ Paa tredie dag opstoed/ fra de døde«. 7) »S. Iohannes«, med venstre hånd under kind; den højre holder om giftkalken, som står på en åben bog på bordet foran. »Opfoer til himels, siddende/ hos Gud faders Almeg/tiges høyre haand«. 8) »S. Simon« med rund kalot og saven hævet i højre hånd foran sig. »Derfra hand skal igienkom/me til at døme leffen/de og døde«. 9) »S. Iacobvs. Ma(jor)« med ibsskaller fæstnet til den store hatteskylge. Han har pilgrimsstaven foran sig, lænende mod venstre skulder, og gør med sin højre hånd en talende gestus. »Jeg troer/ Paa den Hellig Aand«. 10) »S. Ivdas. Tha(dæus)«, der med hænderne blader i bogen foran sig; hans kølle hviler i skødet. »Jeg troer Een Hellig chri/stelig kiercke, som er helli/ge Meneskers Samfund«. 11) »S. Petrvs«, der holder to krydsede nøgler op foran sig; næsten helt nymalet. »Jeg Troer Syn/dernes Forladelse/ kiødets opstandelse«. 12) »S. Iacobvs. Mi(nor)«, helt nymalet 1905. »Jeg Troer / det evige lif«. De nedtagne malerier (fig. 42) fra venstre: 13) »S. Mathævs«, helt nymalet 1905. »Men søger først guds rige ... mat. cap: 6 v.33«. 14) »S. Marcvs«, set skråt fra

venstre, med den opslåede bog på løvens store hoved. »Huo som troer og Blifver/ døbt ... (Mark. 16,16)«. 15) »Saluator Mvnd(i)« (fig. 41). »Jeg er verdens lius, huo som/ følger mig ... Joh. Cap. 8 vers 12«. 16) »S. Lvcas«, set skråt fra venstre, med opslået bog. Bag ham til højre oksens hoved. »Ære være Gud idet høyeste ... Lucas Cap.:2.v.14«. 17) »S. Iohannes«, skrivende, set skråt fra venstre; bag ham ørnen. »I Begøndelsen var ordet ... Joh. Cap:l.v.l«.

†Orgelpulpiturer. 1) Før 1620, i skibets østende over indgangsdøren i syd, båret af to stolper (jfr. fig. 38 og 17, F). Adgangen var ad en trappe fra det bagvedliggende våbenhus, på hvis loft bælgene havde plads. Efter at orglet 1767 var flyttet til kirkens vestende, indrettedes 1768 på pulpituret en lukket stol (†nr. 5). Fjernet ved ombygningen 1809-12.

2) O. 1650 (?), i kirkens vestende, oprindelig et almindeligt pulpitur til kirkegængerne, først 1767 indrettet til orgelpulpitur (jfr. fig. 17, G). Bevaret er de ovennævnte malerier og indskrifter fra brystningen, der formentlig daterer pulpituret til o. 1650. Det kan dog have været ældre, da det allerede i den tidligste omtale, et syn 1700, kaldes brøstfældigt.³² Det havde da »givet sig således, at folkene kunne snart med det

nedfalde«, og måtte fastgøres med en jernskinne.¹⁰ I de følgende år var der til stadighed problemer med pulpituret, indtil det 1724 »af frygt for Folchene mestendel blev nedtaget og igien opsatt«. De gamle materialer suppleredes med bl.a. »6 enkelte 12-alen træ, 10 Hamborger deler og 17 norske ditto«. ¹¹ Herefter kunne der 1727-28 på pulpituret indrettes to lukkede stole (†nr. 1-2), og alt maledes af Hans Iverssøn maler. Bl.a. blev på pulpituret »afkontrafejet Christus og alle apostler og Evangelister«, utvivlsomt dog kun en opmaling af de bevarede malerier.¹⁰

1767 flyttedes orglet (†nr. 1) til pulpituret, hvis to lukkede stole kom til at flankere orgelfacaden. I forbindelse med Mikkel Stobberups istandsættelse 1809-12 blev det noget sunkne pulpitur hævet, fik et nyt underlag af forsvarlige bjælker og understøttedes fra grunden »med Mur og ziirede Træsøjler«. ⁵¹ 1828 nedtoges malerierne og ophængtes i skriftestolen (†nr. 3, se s. 915) og der opsattes en ny brystning, til hvis maling medgik bleghvidt, sort, berlinerb-låt samt ti bøger guld.²⁰

Pulpiturets to bærende søjler omtales 1854 som en hindring for den påtænkte udvidelse af kirkens midtgang (jfr. stolestader), og der fremkom planer om opsætning af et nyt pulpitur, hvor søjlerne var afløst af et »solidt Hængeled«. ¹²⁹ Ved istandsættelsen 1857 nøjedes man dog vistnok med en udflytning af pulpitursøjlerne; orglet fornyedes, og stolene på pulpituret forandredes, bl.a. ved borttagning af de to lukkede stole.²⁰

Med orgelfornyelsen 1905 blev pulpiturbrystningen, af hensyn til passagen omkring spillebordet, udbygget »i en bue fortil«. De gamle malerier, der siden 1857 havde henligget på kirkeloftet, sattes i præsenteret stand af maleren Jørgen Storck, og indsattes på deres gamle pladser i et pulpitur, der fremtrådte i enkel klassicistisk stil.

Det strakte sig frem forbi det vestligste vinduespar og havde adgang ad en trappe langs kirkens nordvæg.

Salmenummertavler, nyere, seks ens, i blank eg, 80 × 54 cm, med stifter til ophængning af

løse numre. Ophængt to i skibet og to i hver korsarm, overfor hinanden, †*Salmenummertavler*. 1783-84 anskaffedes fem tavler til at skrive numre på, og en svamp til udslettelse af tallene.⁶¹ Ved istandsættelsen 1828 solgtes 12 gamle salmenummertavler, og seks store, nye anskaffedes,²⁰ formentlig dem, der endnu ses på fotografier af kirkens indre o. 1900 (i NM2). Disse havde profilgesims og store skydenumre samt hvid, malet frakturindskrift: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«.

†*Indskrifttavle*, med mindevers for kirkebranden 1551 (jfr. s. 879f.) og formentlig opsat kort efter. Verset var formet som et latinsk distikon: »M.D. cum numeras simul eL coniungis Iota,/ Flamma crudeli combusta hæc fabrica templi,/ Ipsa die sanctorum Nerei Achillei«. (Når du tæller tusind femhundrede, samtidig tilføjer halvtreds og én, blev denne kirkebygning brændt med grusom flamme på selve helgenerne Nereus og Achilleus' dag (12. maj)). Verset var ifølge en præsteindberetning 1638 skrevet på pergament »wdi en ramme opslagen«, ophængt ved prædikestolen.⁷

Løse malerier. Af de tidligere altermalerier, udført 1877 af C. A. Schleisner (jfr. s. 898 og fig. 24) er nogle stadig i kirken. Attikaens midterste maleri, Johannes, er ophængt i præsteværelset, de øvrige malerier fra attika og topstykke opbevares i korrummet, bag orglet, mens storstykkets malerier i 1950'erne er udlånt til Medelby kirke i Sydslesvig. Efter nedtageisen fra altertavlen 1916 hang malerierne en tid forskellige steder i kirken.

En *gobelin*, »Kristi dåb«, vævet af Kirsten Østergaard efter udkast af Niels Østergaard er 1963 ophængt på triumfvæggen, nord for korbuken (jfr. fig. 16).

Belysning. Kirkens oplysning bestod i ældre tid udelukkende af vokskerter, og var et vigtigt formål for fromme gaver og stiftelser fra menigheden (jfr. Ribe Domkirke s. 500f.). Synet 1700 nævner tre messinglysekroner (nr. 2, 3, måske nr. 1) samt tre lysearme (†nr. 1-3). To store kroner (nr. 2 og 3) hang i skibet, en mindre i koret; to lysearme hørte til epitafier i skibet (†nr. 1 og 2), mens den sidste tjente præsten

Fig. 43. Lysekrone (nr. 2, s. 924), 1642, skænket af Iver Vind og Helvig Skinkel til Nørholm. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, gespendet von Iver Vind und Helvig Skinkel zu Nørholm.*

på prædikestolen. Samlede istandsættelser af kroner og lysearme omtales 1728 og 1762-63;⁸¹ sommeren 1782 blev fra to lysekroner bortstjålet fem messingplader med skruer, som måtte gøres af ny.⁶¹

Ved kirkens nyindretning 1810 ønskede kirkeværgen nye lysekroner af glas i stedet for de gammeldags af messing; men kirkeinspektionen fandt, at messing havde blivende værdi, mens glas kunne gå i stykker. Man solgte dog to af kirkens egne lysearme (bl.a. †nr. 3) og to, overtaget fra S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958). Herefter kunne man i »den ny kirke« (korsarmene) ophænge de tre prægtige lysekroner (nr. 1-3), der stadig hænger der. Den ældste (nr. 1) skal ifølge Peder Goth Thorsens optegnelser (påbe-

gyndt 1829) være overført fra S. Nikolaj,^{90a} men det er også muligt, at den altid har været i S. Jacobi og er identisk med den lille krone, der før ombygningen havde hængt i koret (jfr. nedenfor).

Lysekronerne suppleredes 1857 med en fjernkrone og otte væglamper, udskiftet 1894, da der indlagdes gaslys. En stor gaslysekrone (nr. 4) og en række fjergaslamper kom dog ikke til at fungere længe. Efter indlægningen af elektricitet 1913 forsynedes alle kroner med ellys, og 1951 afløstes den tidligere gaslysekrone af en ny messingkrone (nr. 5) i skibets vestende.

1) (Fig. 44), o. 1600, skænket o. 1660 af provst Niels Hansen Arnsberg (jfr. prædike-

Fig. 44. Lysekrona (nr. 1, s. 923), o. 1600, skænket o. 1660 af provst Niels Hansen Arnsberg og hans 1. hustru Ingeborg Nielsdatter Hebo, uvist til hvilken af de to Varde-kirker. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, um 1600, gespendet um 1660 von Propst Niels Hansen Arnsberg und seiner 1. Frau, Ingeborg Nielsdatter Hebo, ungewiß für welche der zwei Kirchen von Varde.*

stol) og hans første hustru Ingeborg Nielsdatter Hebo (†o. 1665) uvist til hvilken af de to Varde-kirker. Den smukke renæssancekrona, der har nære paralleller eksempelvis i Tønder og Helsingør (DK. SJyll. s. 982 (nr. 1) og DK. Frborg. s. 448), måler 82 × 90 cm. Balusterstammen krones af en flakt ørn og afsluttes forneden, under hængekuglen, af et festligt løvehoved med ring i flaben. S-svungne lysearme i to kranse, den nedre med otte arme, den øvre med fire, og mellemfaldende, små C-formede pyntearme, der foroven ender i et dragehoved. På hængekuglen er graveret initialer og våben for giverne, »NHAB« og »INDH« over skjoldene med henholdsvis en ørn (hans) og en jordklode med kors.

Lysekronen har siden 1810 hængt i søndre korsarm. Før den tid har den måske – som hævdet af Peder Goth Thorsen – hørt hjemme i S. Nikolaj kirke.¹³⁰ Nok så nærliggende er det vel, at Niels Hansen Arnsberg har skænket kronen til sin egen kirke, og i så fald er den identisk med den lille krone i S. Jacobi kirkes

kor, som 1712 var brøstfældig og manglede en del piber og plader. Den blev derfor repareret i Hamborg, hvorefter Søren tinstøber gjorde piberne til rette og passede dem til i armene.¹³¹

2) (Fig. 43), 1642, med våben for giverne Iver Vind og Helvig Skinkel til Nørholm. Den store og prægtige messinglysekrona, ca. 130 × 170 cm, består af en kraftig balusterstamme kronet af flakt ørn, to gange ti lysearme i to kranse over hinanden og herimellem en krans med lige så mange pyntearme, nederst en hængekugle. Lysearmene er S-svungne med akanтусløv, der i det indre sving løber ud i et skæget profilhoved. Pyntearmene består af akanтус, snoet som et ottetal, og ender i et tilsvarende, morsomt profilhoved med rundpudset hat (fig. 58). På hængekuglen er graveret alliancevåben for slægterne Vind og Skinkel under versalerne »I.W.« for Iver Vind og »H.S.« for Helvig Skinkel; under våbenet årstallet »1642«.

Den højadelige gave til kirken skyldes formentlig, at Iver Vind og Helvig Skinkel planlagde at indrette deres begravelse her. Imidlertid fik Iver Vind 1645 et nyt len på Fyn,¹³² og lysekronen synes herefter at være blevet »annekteret« af Maren Jensdatter (†1691), enke efter rådmand Jens Nielsen. Hun grundlagde en tradition, hvorved hendes familie forsynede såvel den store lysekrona som en lysearm (†nr. 1, formentlig skænket af hende selv) med vokslys til brug ved aftensangen. Endnu ved midten af 1700'erne betalte datterdatteren, doktorinde Terpager for lysene, efter sigende fordi hun havde svært ved at se under aftensangen. »Madam Terpagers lysekrona« hang da i vest over fruentimmerstolene.¹³³ O. 1810 fik lysekronen sin nuværende plads i korsskæringen, hvorfra den en tid o. 1900 af gaslysekronen var fortrængt til en plads i kirkens vestende (fot. i NM2). En istandsættelse er foretaget 1972.

3) (Fig. 45), o. 1686, skænket af Maren Pedersdatter Gråfod, enke efter Mads Hansen (jfr. †gravsten nr. 4). Den er købt i København, og har en parallel i Greve kirke (DK. Kbh. Amt, s. 973). Giverindskriften er graveret af Johan Fux i Varde.¹³⁴ Messinglysekronen måler 110 × 113 cm, balusterstammen krones af Jupiter

med tordenkilen ridende på en ørn. To gange otte lysearme i to kranse, de nedre S-svungne, rigt forsirede, med stor, profileret lydeskål og et lille pyntespir. Armene i den øvre krans er formede som kvindehermer, som på hovederne bærer lydeskålene, endnu med lysetorn til voksllys. På den meget fyldige hængekugle Johan Fux' gravering med pyntelig fraktur: »Gud til Ære hafver S: Maren Peders Datt: Graafoed forærit/ Denne Krone her til S: Jacobi Kierke Hinder og / Hindis S: Mand Matz Hansen til ihukom(m)else Anno 1684«.

Årstallet 1684 henviser til Maren Gråfods stiftelse, hvorved hun — som del af en større gave til kirken (jfr. s. 884, 904) — testamenterede midler til indkøb af en lysekrone og til at holde den med voksllys. Den tunge krone (8 lipd., 15 skålpd.) købtes o. 1686 i hovedstaden, hvorfra den blev sejlet til Kolding og aget til Varde. Her fik guldsmed Johan Fux 3 sldl. for at »udstikke den med fuldstændigt navn paa giveren«, og kronen ophængtes i en jernlænke, ifølge testamentets ordlyd i skibet »imod Top-peltuuret« (pulpituret, fig. 17, F?). 1706 var Maren Gråfods lysekrone »ved en ulykkelig hændelse nedfaldet«, hvorfor den måtte sendes til Hamborg til omstøbning og anden reparation.¹⁰ 1810 flyttedes den til sin nuværende plads i nordre korsarm.

4) 1894, af messing, i renæssancestil med 2 × 12 lysearme, oprindeligt beregnet til gaslys (jfr. †gaslampetter).²⁰ Indtil 1951 i skibets vestende, nu i korrummet bag orgelpulpituret.

5) 1951, af messing, i renæssancestil, udført af kunstsmed Ejbye i Odense med forbillede i lysekrone nr. 2.¹³⁵ På hængekuglen graveret: »Skænket Varde kirke af købmand Andreas Mathiesen, Odense, år 1951«. I skibets vestende.

†*Lysekrone*. 1857 anskaffedes en jernlysekro-ne, »lavet af smeden«, hvidmalet.²⁰

Lysearme, fire ens, nyere, i renæssancestil, hver med tre lydeskåle til voksllys. Opsat to på hver af korets sidevægge, †*Lysearme*. 1) O. 1659(?), tilhørende †epitafium nr. 3 på skibets nordvæg over kvindestolene. Formentlig skænket af Maren Jensdatter (†1691), hvis dat-

Fig. 45. Lysekrone (nr. 3, s. 924), o. 1686, skænket af Maren Pedersdatter Gråfod. NE fot. 1979. — *Kronleuchter, um 1686, gespendet von Maren Pedersdatter Gråfod.*

ter og datterdatter holdt den med lys indtil midten af 1700'erne (jfr. lysekrone nr. 2). 2) O. 1677(?), tilhørende †epitafium nr. 4 på skibets sydvæg over »den Taulouske familiebegravelse« (jfr. s. 934). 1751 henlagde borgmester Berthel Taulous arvinger en kapital af 13 dl. 2 mk. til vedligeholdelse af tavlen og lysearmen.¹¹ 3) Tidligst nævnt 1700, tilhørende prædikestolen, hvor den 1737 omtales ved timeglasset; solgt 1810.¹³⁶ 4) Af blik, tidligst nævnt 1825, kasseret 1854.²⁰ 5-12) Otte ens »lampetter«, anskaffet 1857. De ses endnu i kirken på fotografier o. 1900 (i NM2).²⁰

†*Gaslampetter*. I forbindelse med indlægnin-gen af gas 1894 opsattes et antal gaslampetter, der ses på ældre fotografier (i NM2).

Et †*fyrbord* (ildbækken) nævnes i inventariet 1721-22.¹¹

†*Ligbærer*. Inventariet 1721-22 nævner en lig-båre.¹¹ 1792-93 havde kirken to,⁶¹ der 1811 ud-skiftedes med to nye med »tværjern«, malede.²⁰

Tårnur. 1887, mærket »Bertram Larsen, Taarnuhrfabrikant, Kjøbenhavn«, skænket af købmand O. Palludan. Værket er opstillet i et urhus af træ, udført 1820 til det ældre *tårnur (jfr. ndf.), i klassicistisk stil, 190 × 100 cm, 175 cm højt.²⁴ I tårnets øverste stokværk; skiven er

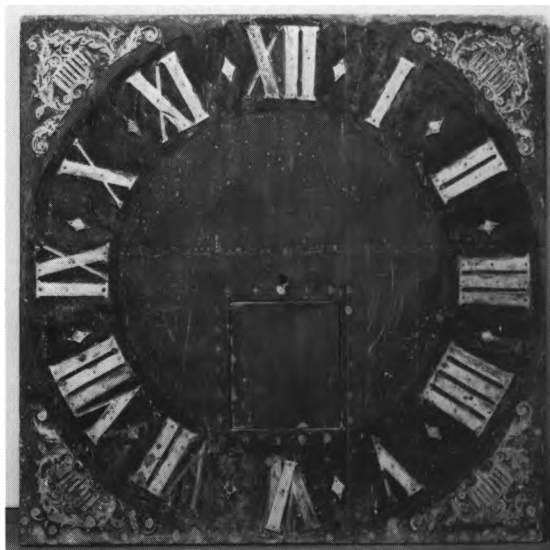

Fig. 46. *Urskive, 1820 (s. 926). Nu i Varde Museum. NE fot. 1979. — *Zifferblatt, 1820. Jetzt im Museum von Varde.*

Fig. 47. *Urværk, o. 1600 (s. 926), nu i Varde Museum. NE fot. 1979. — *Uhrwerk, um 1600, jetzt im Museum von Varde.*

ny, i tårnets østgavl (jfr. fig. 1). Den oprindelige urskive, af jern, 145×145 cm, med store forgyldte romertal og i hjørnerne årstallet »1887«, står i tårnet, under klokkestokværket.

*Tårnur (fig. 47), o. 1600 (?). Døgnværk med hagegang, samt timeslagværk. Værkerne er anbragt i hinandens forlængelse med fælles taphulstiver i midten. Smedejernsstellet, 104×68 cm, 93 cm højt, er samlet med kiler. Det har småspir, 19 cm høje, og udadbøjede fødder med tå. Stokkedrev overalt i værket; optræks-hjul med drev. Trævalser. Spærværk. Lodder af sten med bandager. Valsegang med to udløsningsstifter på egerne. I centralstiveren et kvadratisk spor efter den oprindelige, lodrette spindelgangs nederste leje. Gangværket har nu mellemlid og hagehjul med hagegang, pendulet mangler. Konventionel ensidig udløsningsmekanisme. Vindfanget har mod sædvane fire vinger. Rest af transmission til én viser.

Den tilhørende *urskive (fig. 46), nu uden viser, er af zink på træ, 150×150 cm. Den er lavet 1820, de forgyldte kobber-romertal og bladværket i sviklerne er dog først pålagt 1827, da guldsmed Lorentz Anholm Thuun reparerede den.¹³⁷ Tallene står på en sortmalet cirkel, blå bund.

1646 hang tårnslagklokken løs og måtte fæstnes; 1655 betalte byen for to pd. stangjern til istandsættelse af sejerværket.¹³⁸ Slagklokken slog halvtimeslag inde i kirken, formentlig ved en mekanisme i forbindelse med valsegangens hjul.³²

1725 anskaffedes den nuværende slagklokke (nr. 1), hvorpå der herefter blev slået både halv- og heltimeslag.¹¹ I forbindelse med Riemans arbejder (jfr. s. 884) fornyedes urskiven,²⁹ og 1793 maledes klokkeskiven med oliefarve, sort med hvide tal.⁶¹ 1801 omtales rengøring og reparation af sejerværket.¹³

Synet fandt 1820 klokkeskiven rådden og nærrede endvidere betænkelighed ved slagklokkes plads i kirken, lige over orglet.⁵² Den flyttedes derfor op i tårnets østmur, hvor man brød et hul i muren til den.²⁰ Samtidig udførtes en ny urskive, den bevarede, hvortil klejnsmeden gjorde en jernviser med kobberstjerne og

Fig. 48-49. Klokker (nr. 2 og 3, s. 928) støbt 1561 og 1565 af Hans Altena i Hamborg. NE fot. 1979. — *Glocken, gegossen 1561 und 1565 von Hans Altena in Hamburg.*

kobber »på enderne«, og skiven maledes »med fine tal«. Mens den gamle skive havde hængt uden på muren, blev den ny indfældet i østmuren, hvor den ses fig. 13.²⁰ Herefter blev uret sat i stand af klejnsmed Peter Berg, og man opstillede ovennævnte urhus til værket.²⁴ Yderligere reparationer omtales 1828 og 1871, da værket hævdes en alen.²⁰

Efter anskaffelsen af det nuværende tårnur 1887 forblev det gamle værk og dets skive i kirken indtil o. 1945, da begge dele erhvervedes af Varde Museum (inv. nr. 4492).

Et *klokkespil* er 1964 leveret af firma Jermin Larsen i Odense og opsat ved urværket. Det består af 42 klokker, udført af det hollandske firma Petit og Fritsen, samt automatisk, mekanisk spilleapparat til afspilning af fire salmelodier. I forbindelse med opstillingen er brudt et glanhul lige under urskiven.¹³⁹

Klokker. Branden 1551 synes at have ødelagt kirkens middelalderlige klokker (se dog †messeklokke?), eftersom kernen i den nuværende klokkebestand er anskaffet i årene umiddelbart derefter. Urværkets slagklokke (nr. 1) stammer

fra samme tid, men er først anskaffet 1725.¹⁴⁰

Af de tre egentlige kirkeklokker i klokkerummet er den store (nr. 2, fig. 48) og den lille (nr. 3, fig. 49) begge støbt af Hamborg-klokkestøberens Hans Altena, henholdsvis 1561 og 1565.¹⁴¹ Den mellemste klokke (nr. 4) er i sin nuværende form fra 1891, omstøbt af flere forgængere (se †klokker). Kirkeklokkerne omtales siden 1600'erne i tårnet. 1697, i forbindelse med en omstøbning af den mellemste klokke, blev rebet til de to øvrige forlænget, så det gik ned i tårnet.¹⁰ 1730 hang den store klokke i en egentlig klokkestol, de to mindre »i muren«, d.e. i glanhullerne.²⁹ En af disse omtales 1763 som »skriftemålsklokken.«⁴⁷ I forbindelse med sognesammenlægningen, vistnok 1809, udførtes en primitiv tegning af de tre klokker (nr. 2, 3 og †nr. 3) ligesom af klokkerne i S. Nikolaj kirke (jfr. s. 958f. og fig. 15). 1850 og 1859 flyttedes de to mindre klokker fra gluggerne ind i klokkerummet.²⁰ 1891 tilbød købmand O. Paludan at lade alle tre klokker omstøbe, men de to gamle (nr. 2 og 3) blev reddet af F. Uldall, der fremholdt deres antikvariske værdi.²⁴

1) *Slagklokke*, 1552, støbt af Gert van Mervelt,¹⁴² tv. 65 cm. Om halsen reliefbånd med renæssanceversaler: »Verbvm D(omi)ni manet in aeternvm. Geardvs a Merveldt anno 1552« (Guds ord forbliver evindeligt. Gert van Mervelt (gjorde mig) år 1552). Indskriftens begyndelse er markeret med et lille kors. Klokken har profilering om hals og slagring, hankene er snoede med langskæggede mandshoveder.

Slagklokken købtes 1725 hos smeden Nikolaj Lobber i Ribe. 1820 hang den over orglet i en bjælke, der da betegnedes som rådden.⁵² Samme år, i forbindelse med arbejderne ved urværket (jfr. ovf.), flyttedes slagklokken op i tårnets østmur, hvor der gjordes et hul til den.²⁰ Nu hænger den i tårnets øverste stokværk ved klokkespillets klokker.

Den afløste 1725 en *†slagklokke*, der slog halvtimeslag inde i kirken. Den omtales tidligst 1646; 1654-55 fornyede man en egebjælke til at hænge den i (jfr. *tårnurn).

2) (Fig. 48), 1561, støbt af Hans Altena i Hamborg. Den prægtige klokke, der måler 113 cm i tv., har om halsen et reliefbånd med plattysk indskrift i store renæssanceversaler: »Andres Vlvfsen Borgemester tho Warden Frans Iacobsen Karcksvare tho Svnte Iacobi Karcken heft disse Klocke geten laten MVCLXI« (Anders Olufsen borgmester i Varde og Frans Jacobsen, kirkeværger ved S. Jacobi kirke, har ladet denne klokke støbe 1561). Skriftbåndet kantes af lister og bufriser med korsblomster; også den svære slagring har lister, og klokkehankene er tovsnoede med festlige, skæggede mandshoveder. Midt på klokkelegemet ses i reliefminuskler klokkestøberens navn: »Hans Altena«, og herunder et reliefmærke, Kobberslangen i Ørkenen over en medaljon med versalerne: »P.P./M.M.«. På modstående side et tilsvarende mærke forestillende et krucifiks (korsenderne trepasformede) over medaljon med versalerne: »I.P.A./

H.B.P./1556«. Det sidste mærke fandtes ganske tilsvarende, med samme versaler (initialer?) og årstal, på Hans Altenas store klokke i S. Jacobi kirke i Hamborg, men betydningen kendes ikke.¹⁴³

Klokken hænger i en vuggebom fra 1950 med mærke for Aug. Nielsen »Thubalka«. Den ældre klokkebom ligger på kirkens loft.

1712 brast den store klokkekebel og faldt ned.¹⁰ 1859 hedder det, at den store klokke i længere tid havde været ubrugelig, da »klæveren« var brudt af. Et nyt hul måtte bores til fastgørelse af knebelen.²⁴

3) (Fig. 49), 1565, støbt af Hans Altena i Hamborg og meget lig nr. 2, men langt mindre, 44 cm i tv. Om halsen et skriftbånd med reliefversalerne: »Alle Dinck mvdt vor gan Gades Wordt blift ewich bestan« (Alting forgår, Guds ord forbliver evindeligt), og på legemet årstallet og klokkestøberens navn med reliefminuskler: »1565 Hans Altena«. Lister og bufriser med korsblomster kanter skriftbåndet, slagringen har lister. Kronen er fornyet, og klokken ophængt i en nyere slyngebom. Den ældre klokkebom ligger på kirkens loft.

4) 1891, tv. 80 cm, på legemet med reliefversaler: »Aar 1891/ lod Kjøbmand O. Paludan i Varde/ omstøbe og gjøre større denne/ Klokke/ hos Chr. Christensens Enke Aarhus«. Hals og slagring har profilering. Ophængt i nyere slyngebom.

Klokkens støbning 1891 var den sidste af en række omstøbninger af *†klokker*. 1-2) To små klokker, den ene i tårnet, den anden »nedsat i altergulvet« (en *†messe-klokke?*), omtales 1697 som sprukne. De vejede tilsammen 200 pd. 3) 1697, støbt af de to ovennævnte klokker, der forskikkedes til Hamborg for at omstøbes »udi en klokke til kirkens bedste og nytte«. Med tillagt metal, kom den ny klokke til at veje 232 pd.¹⁰ Den er afbildet på skitsetegning fra o. 1809, der angiver dens tv. til 22 tommer, højden til 20 tommer. 1848 bestemte synet, at den mellemste klokke skulle omstøbes. 4) 1850, støbt »i H. Gamsts og H. C. Lunds Etablissement i København« af *†klokke* nr. 3. Den 14 lispd., 12 pd. tunge klokke omstøbtes 1891.

Klokkestolen er fra 1869, af egetræ, i tre fag med store krydsbånd; øverst en rytter, hvori den lille klokke (nr. 3) hænger.²⁰ I klokkestolen indgår dele af en ældre, der meget vel kan gå tilbage til 1500'rne.

Fig. 50. Maleri af provst Jørgen Pallesen og hustru Abelone Nielsdatter, begge †1653 (s. 931). Fra epitaf nr. 1 (jfr. fig. 51). Karl Søndergaard Nielsen fot. 1979. — *Gemälde, darstellend Propst Jørgen Pallesen und Gattin Abelone Nielsdatter, beide †1653. Vom Epitaph Nr. 1 (vgl. Fig. 51).*

GRAVMINDER

Oversigt. Indtil 1805 begravede man de døde såvel på kirkegården som inde i kirken, hvis gulv i århundrederne efter reformationen var optaget af murede *gravkrypter*, sådan som det har været almindeligt i købstadskirker (sml. S. Nikolaj s. 959). Afgifterne ved indendørs bisættelse, såkaldt »åben begravelse«, var i 16-1700'rne en væsentlig indtægtskilde for kirken. Ifølge en *begravelsesforordning* for de to Vardekirker, stadfæstet af kongen 29. maj 1608,¹⁴⁴ skulle der for hvert »gammelt, velbedaget menneske«, som blev begravet i kirkerne, betales 4 rdl., og for hvert ungt menneske 2 rdl. For begravelse på kirkegårdene var taksten henholdsvis 2 og 1 mark. — Gravkamrene

blev sløffet i løbet af 1800'nes første halvdel og kisterne nedgravet på kirkegården (1834-36²⁰ sløjfedes således 5-6 krypter). Kun en enkelt **kisteplade* er bevaret, i Varde Museum. Under restaureringen 1950 stødte man på resterne af flere krypter, alle stærkt forstyrrede og ødelagt i forbindelse med indlægningen af et centralvarmeanlæg 1905.

Krypterne, der var privat ejendom og gik i arv i slægten (sml. den taulov'ske arvebegravelse s. 934), har i første række rummet medlemmer af borgerskabet, købmænd og borgmestre, samt sognepræsterne og deres familie. I koret begravdes også medlemmer af den vestjyske adel. Ved nordvæggen bisattes

Fig. 51. Epitaf nr. 1 over provst Jørgen Pallesen og hustru, begge †1653 (s. 930). NE fot. 1979. — *Epitaph Nr. 1 für Propst Jørgen Pallesen und Gattin, beide †1653.*

1477 rigsråden Gunde Nielsen Lange til Lydumgård (jfr. kalkmalet †gravskrift), og i gulvet lå en figursten (†gravsten nr. 1) med portrætter af hans sønnekatter, Karen Lange (†o. 1556) og ægtefællen Kjeld Iversen Juel til Astrup (†1536). To tavler på hver sin side af korgitret (†epitaf nr. 1 og 2) var sat til minde om deres oldebarn, Karen Brockenhuus til Lunderup, som 1612 blev bisat i S. Nikolaj, og hendes mand, Otte Krag, som døde i Halland 1611 – under Kalmarkrigen – og blev begravet dér.

Af de *epitafier*, der har hængt over gravene, er kun bevaret et stort barokepitaf (o. 1653) med portræt af provst Jørgen Pallesen og hustru, samt to stentavler, opsat 1782 og 1784 over provst Vilhelm Fabricius og købmand Rasmus Øllgaard og interessante som eksempler på den tidlige, sydvestjyske klassicisme. En mindetavle over Peder Nielsen, ejer af Lunderup, med familie hang oprindelig over dennes gravkrypt i S. Nikolaj kirke. Rummet har i 1700'rne været smykket af i det mindste 4-5 andre †*epitafier*, hvoraf

et par var så gamle, at de allerede 1721⁴¹ og 1741⁴¹ blev istandsat på kirkens bekostning. – Også *ligstene*, hvoraf der må have været ganske mange, har lidt en krank skæbne. Nogle få tilbageblevne ligger som trappesten under dørene; de fleste må være blevet afhændet og hugget op i begyndelsen af 1800'rne. Fem gamle sten blev solgt på auktion 1840.

Skikken med opsætning af lyseskjolde bevidnes af seks **begravelsesskjolde* af jernblik fra 1830-40'rne, i Varde Museum. De har under begravelsesceremonien været fastgjort på lysene og er derefter ophængt i kirken til minde om den afdøde. 1853 var der på hvælvpillerne i koret opslået i alt 30 sådanne »lyseplader med inskriptioner over afdøde«, som provsten ønskede nedtaget, da han fandt, at de vansirede kirken.⁵⁵

Epitafier og mindetavler. 1) (Fig. 51), o. 1653. Mag(ister) Jørgen Pallesen, fordum provst i Vester herred og sognepræst til S. Jacobi i 25 år, med hustru matrone Apellone Nielsdatter. Begge hensov 1653, han 20. aug., 53 år, hun 10. april, 50 år. Indskrift med forgyldt fraktur på sort bund, udført 1979 på grundlag af Terpagers afskrift o. 1700.¹⁴⁵

Stort sandstensepitafium i bruskbarok, ca. 3,5 m højt, med højovalt maleri i storfeltet, holdt af to store flankerende figurer, Kristus med kors og Johannes Døberen med lam og nu med en sejrfsane (af jern). Storstykket har gennemløbende, profileret postament og gesims, og omkranses på alle sider af bruskværk med englehoveder og groteske masker. Topstykket, med tomt indskriftfelt, ved hvis sider bruskværket løber ud i to skjoldfigurer, kronet af den Opstandne med sejrfsane (af jern), oprindelig omgivet af to engle, hvoraf den ene er forsvundet, mens den anden opbevares i Varde Museum.¹⁴⁶ Yderst på gesimsen i vest Kærligheden med to børn (oprindelig i øst); dens pendant (Troen eller Håbet?) er forsvundet. Hængestykkets hvælvede skriftfelt flankeres af Adam og Eva og løber forneden ud i stort groteskhoved.

Epitafiet er beslægtet med arbejder af det såkaldte Ribeværksted, jfr. s. 543. Af stafferingen er nu intet i behold, men skjoldene har formodentlig haft malede initialer eller bomærker.

Maleriet (fig. 50), olie på hvælvet kobberplade, viser ægteparret knælende, let vendte mod hinanden på en gulbrun baggrund. Han har brune øjne og grånende skæg og bærer præstekjole med hvid pibekrave og sort kalot. Venstre hånd holder han foran brystet, i højre har han en bog. Hun har kartoffelnæse og dobbelthage og bærer stærkt kriget, sort hue og hvidt pandelin, sort overkjole og hvid underkjole med stor, opstående krave.

Epitafiet blev restaureret og lakeret 1862²⁰ og igen istandsat o. 1903 ved billedhugger Nicolai Schmidt, som fornyede postament og gesims samt genanbragte to nedtagne frifigurer. I hængestykkets tomme felt udførtes en ny indskrift (med fraktur), Sl. 92,14-15 (»De som ere plantede i Herrens Hus ...«). Epitafiet var nedtaget 1964-79, inden det blev restaureret ved konservator Karl Søndergaard Nielsen og billedhugger Vitus Nielsen.¹⁴⁷ Maleriet blev rensat og den oprindelige indskrift rekonstrueret. På korets nordvæg, hvor det også hang 1873.¹⁴⁸

2) (Fig. 52), 1677. Mindetavle med familieportræt for Peder Nielssen¹⁴⁹ og Maren Steffans Datter samt deres børn, en søn, fire døtre og et lille afdødt barn; oprindelig opsat over familiens begravelse i S. Nikolaj kirke (sml. s. 959). Maleri i mørke farver på tre planker i høj-oval ramme, 200 × 140 cm. Den brede, bølgede og sortmalede ramme smykkes af forgyldt perlestav. Indskrift med forgyldt fraktur, der fortæller, at ægtefællerne 1677 har beskikket deres legemer et sovekammer i deres arvebegravelse. Maleriet (fig. 53) viser ægteparret skråt vendt mod hinanden og med foldede hænder. Han bærer sort kappe, kalot og hvidt halslin. Hun er i sort, udrigget kjole med kniplingsbesætninger samt hvidt forklæde med blomsterbroderet sidebånd; på hovedet kniplingsbesat hue og om halsen mørk perlekæde. Sønnen har halvlangt hår og hvidt halslin. Hans fire søstre er alle fremstillet som ugifte jomfruer uden forsøg på individuel karakteristik. De har udringede kjoler og opsat hår. Det lille, salige barn herunder (en pige?) bærer blomst og palmegren og har en krans om hovedet. Tavlen hænger på skibets nordvæg. Ved

Fig. 52. Epitaf nr. 2, 1677, over provstiskriver Peder Nielsen og familie (s. 931). Oprindelig i S. Nikolaj kirke. NE fot. 1979. — *Epitaph Nr. 2, 1677, für Propsteischreiber Peder Nielsen und seine Familie, ursprünglich aus der Sankt-Nikolaj-Kirche.*

Fig. 53. Udsnit af maleri af provstiskriver Peder Nielsen og hustru Maren Steffensdatter samt en søn og datter (s. 931). Fra epitaf nr. 2 (jfr. fig. 52). NE fot. 1979. — *Ausschnitt aus einem Gemälde, darstellend Propsteischreiber Peder Nielsen und Gattin Maren Steffensdatter, sowie einen Sohn und eine Tochter.*

S. Nikolaj kirkes nedlæggelse o. 1809 kom tavlen til Endrupholm, hvor den i 1850'erne brugtes til skydeskive, før den ved universitetsbibliotekar P. G. Thorsens indgriben kom til S. Jacobi kirke.¹⁵⁰

3) (Fig. 54), 1782. Wilhelm Fabricius, provst og sognepræst i Varde, *17. juni 1702, †14. aug. 1767. I 35 år en redelig lærer for kirken, i 25 år en retskaffen mand for sin mageløse mage Magdalene Paulsen, *7. jan. 1717, †4. maj

1759, velsignet med 17 børn. Gravvers. – Bemalet stentavle, ca. 190 × 125 cm. Indskrift med kursiv i klassicistisk indramning, båndomvundne laurbærguirlander; øverst en vase med fakler, flankeret af løvværk. Indskriften guld på sort bund, løvværket grønt med guld på sortmarmorert bund. Opsat 1782 af sønnen, sognepræst Fabricius, Ansager.¹¹ Indmuret i skibets sydvæg, omgivet af kalkmalet ramme. Jfr. †kirkegårdsmonument.

4) 1784. Rasmus Øllgaard, født i Øllgoed 10. nov. 1709, t8. aug. 1770 efter at han i denne by havde været købmand 42 år, tjent som kirkeværge 27 år, som byskriver og hospitalsforstander 14 år. I ægteskab fra 8. okt. 1733 med Ingeborg Margrethe Termannsen, født i Varde 6. jan. 1715, †4. febr. 1775. Blev forældre til 15 børn. Ægteparret nedsat på østre side af kirkegården. – Bemalet, klassicistisk stentavle, opsat af arvingerne 1784¹¹ og indmuret i skibets sydvæg; i udformning svarende til nr. 3. Jfr. †kisteplade nr. 3.

†*Epitafier og mindetavler.*, 1) O. 1611. »Anno 1611 den 12. Augusti hensovede erlig oc velbyrdige Mand/ Otte Krag til Lunderup udi Herren udi Halmstad i Halland/ oc ligger hand der sammesteds begraaffuen. Gud giffue hennem en gledelig Opstandelse«. – Af Abildgaard¹⁵¹ 1774 beskrevet som stor, bred tavle på korgitrets sydside (jfr. fig. 17, D) med malet billede af knælende mand over indskriften. Til højre (faderens) fire anevåbener: 1) Krag »af Jylland« 2) Stampe »af Klarupgård« (lodret delt af sort og rødt) 3) Kalle? (tværdelt, øverst rødt med sort rose, nederst sort med rød rose) 4) Stifeldt. Til venstre moderens: 1) Juel 2) Lunge (to vesselhorn) 3) Flemming 4) Rosenkranz.

2) O. 1612. Lignende tavle på korgitrets nordside for Karen Brockenhuus, Otte Krag's hustru, †1612 og begravet i S. Nikolaj kirke.¹⁵² Af indskriften læste Abildgaard¹⁵¹ kun: »anno ... 12. de ... hensoffuede Erlig oc welbiurdig/ ... ne brochenhus til Lunderup udi Herren oc ligger/ ...«. Til højre (faderens) fire anevåbener: 1) Brockenhuus 2) Juel 3) Stangeberg 4) Lange (tre roser). Til venstre (moderens) fire aner: 1) Skeel 2) Flemming 3) Dan 4) Bjørn.

3) O. 1659(?), omtalt 1748-49,²⁹ da der søgtes midler til vedligeholdelse af en tavle over doktorinde Terpagers familie. Til epitafiet hørte en lysearm (†nr. 1), på nordvæggen over fruentimmerstolene, der tidligst nævnes 1700. Epitafiet har formodentlig tilhørt doktorindens bedsteforældre, rådmand Jens Nielsen (†1659) og hans hustru Maren Jensdatter (†1691). Fra Maren Jensdatter udgik nemlig den tradition, at familien til brug ved aftensangen forsynede såvel †lysearmen som den store lysekrone med vokslys (jfr. lysekrone nr. 2).

4) O. 1677 med tilføjelse o. 1773. »Jacob Børnsen, Tolder oc Raadmand i Varde, som døde A(nn)o 1677 d(en) 24. Januarii i sin Alders 77 Aar, og hans Hustrue Maren Nielsdatter, s(om) døde A(nn)o 1653 d(en) 31. augusti (jfr. altertavle s. 894 og prædikestol s. 907), og hans anden Hustrue Margarete Terkelsdatter, s(om) døde 1697 d(en) 14. Januarii«. – Under epitafiet, der hang på skibets sydvæg, var o. 1733 hæftet en lille tavle for datteren Maren og hendes anden mand: »Jens Bertelsen Taulov til Frøstrup, som var Borgmester i Warde 25 Aar og Tolder udi Warde Toldsted udi 40 Aar og Kirkeværger for Jacobi Kirke i 11 Aar og S(c)t. Nicolai Kirke i 25 Aar, døde her d(en) 30te Augusti 1733, 75 Aar og 5 Maaneder gammel, og hans Hustrue Maren Jacobsdatter Biørn, s(om) døde d(en) 14de Maji 1745, g(amme)l 87 Aar, havde tilsammen i 46 Aars Ægteskab 13 Børn, 5 Sønner og 8 Døttre, hun havde forhen været i Ægteskab med forrige Tolder Morten Fride, som døde 1686, og havde med ham 2 Sønner og 2 Døttre«. ¹⁵¹

Borgmester Taulovs arvinger henlagde ifølge regnskabet 1750-51¹¹ en kapital på 13 rdl. og

Fig. 54. Epitaf nr. 3, 1782, over provst Wilhelm Fabricius †1767 og hustru Magdalene Poulsen †1759 (s. 932). NE fot. 1979. — *Epitaph Nr. 3, 1782, für Propst Wilhelm Fabricius †1767 und Gattin Magdalene Poulsen †1759.*

2 mk. til kirken til vedligeholdelse af »tavlen over deres forfædres begravelse« (jfr. den taulov'ske arvebegravelse s. 934) og til lys til den tilhørende lysearm (†nr. 2).

†*Gravskrift*, kalkmalet(?), o. 1477(?). Under et forhør i Varde byting 1666²⁸ (sml. †gravkrypter) huskede et vidne, at der på korets nordvæg, mellem de to små vinduer, med store bogstaver stod skrevet: »Herr Gunde Lange, Ridder till Lydom Gaard«. Indskriften må være sat over rigsråd Gunde Nielsen Lange til Lydumgård, død 1477.

Gravsten. 1) 1680-1700. Grå kalksten, 200 cm lang, med tre udslidte, ovale skriftfelter, det midterste holdt af engle; evangelistsymboler i hjørnerne. Iøvrigt fladtrådt storakantus. Tjener som trappesten under døren i søndre korsarm.

2-3) 1600'rne. Udslidte sten, genanvendt som trappesten under kirkens to øvrige døre.

†*Gravsten*. 1) O. 1536. Figursten over Kjeld Iversen Juel til Astrup (†28. sept. 1536 i Varde) og hans »kierre høstrue fru [Ka]re[n] Lan[ge] Niels]døter« (død o. 1556 i Varde). – Ifølge Iver Juels slægtsoptegnelser¹⁵³ blev faderen, Kjeld Iversen Juel, »begravet for højaltetret udi Varde under en blå sten«. Stenen, der formodentlig har været af belgisk kalksten, lå endnu i koret ved Søren Abildgaards besøg 1774.¹⁵¹ Han beskriver den som »en gammel lysgrå gravsten«, stærkt beskadiget og afskallet. De to figurer, »en mands og en kvindes billede«, var halvt ukendelige. »Over hans hoved synes at stå stjerne-Juel våbenet, på hjelmen ses tvende harnisk arme, holdende en 6-strålet stjerne. Over hendes hoved er våbenfelt-insignia ukendelige, men på hjelmen ses ligesom oprejste faner«. De to våbener har været henholdsvis Juel og Lange med hjelmmerker. Af den næsten ødelagte indskrift læste Abildgaard det ovenfor citerede.

2) O. 1603. »Hederlige og Vellærde Mand Herr Anders Nielsön Svansoe, Salig Mand Niels Anderson Svansös Søn, som var den første Evangeliske Predicanter her til St. Jacobi Kirke udi Warde og døde fornevnte salig Herr Anders Nielsön d(en) 17de Sept. 1603 udi hans Alders 55 Aar, der hand havde været Sogne-Præst hertil St. Jacobi udi 24 Aar«. – Ligstenen lå ifølge W. Fabricius 1754³⁶ på kirkegården.

3) O. 1659. »Hæderlige og vellærde Mand Jens Pedersen, som, efter at han paa 10 Aars Tid havde været Rektor i den latinske Skole her i Warde, saligen hensov i Herren d. 30te Decbr. 1659 i hans Alders 36te Aar.« — Under indskriften var en lille rundel med latinske strofer. P. G. Thorsen^{90a} fandt 1831 stenen i Bolderups have. Den var da vel konserveret og smukt udhugget.

4) O. 1684, lagt over Mads Hansen af hustruen Maren Pedersdatter Gråfod. Omtalt 1765.²⁹ (Sml. lysekronen nr. 3).

†*Gravkrypter*, 16-1700'rne (sml. oversigt s. 929). En muret begravelse i korsskæringen, afdækket 1950,³¹ indeholdt tre sammensunkne og forrådnede kister, orienteret øst-vest. En †ki-

steplade (jfr. s. 935) på den midterste kiste fortalte, at denne indeholdt byskriver Hans Lund, død 1776.

Ved skibets sydvæg, ud for den gamle mandsdør, fandtes et rektangulært gravkammer, som målte 3,7 m nord-syd, 2,3 m øst-vest og var 1,7 m højt. Det var muret i helstensmur og dækket af et træloft, båret af tværgående bjælker. I det sydvestlige hjørne var en rundbuet luftkanal, som løb skråt op og udmundede i det nederste, østlige hjørne af den tilmurede dør, hvor åbningen endnu ses. Murede revler har holdt kisterne fri af det fugtige murstensgulv. Væggene var hvidkalkede.³¹

Ovennævnte gravkrypt kan være identisk med den *taulov'ske* »arvebegravelse« under epitafium nr. 4, der har rummet tolder og rådmand Jacob Bjørnsen (†1677) og svigersønnen, tolder og borgmester Jens Bertelsen Taulov (†1733) samt deres familie. Kirken modtog en afgift for borgmesterens nedsættelse 1733,⁴³ for madam Taulov 1745,¹¹ for dennes datter af første ægteskab, provstinde Kragelund 1760, og for cand. theol. Søren Taulov 1763.¹¹

Regnskaberne omtaler adskillige krypter og kældre. En krypt i koret inden for »korsdøren« (triumfbuen) nævnes 1666,²⁸ da rådmand Hans Bennich og hustru Anne Lasdatter blev stævnet for bytinget, anklaget for at have ladet begravelsen bryde op. I graven fandtes »nogle stykker af farvet silketæft, nogle gyldenstykker (stof) samt nogle døde ben«. Et vidne oplyste, at borgmester Las Jensen¹⁵⁴ i sin tid havde ønsket at få sit lejersted samme sted; men da håndværkerne havde fjernet gulvstenene, var de stødt på en »muret, hvælvet begravelse«, i hvilken der var et hul. Herigennem havde de set en kiste stå hel og holden, hvorefter begravelsen var blevet lukket. – I retssagen nævnes også »mester Jørgens begravelse«, ligeledes i korgulvet (sml. epitaf nr. 1). – 1698 blev der lagt nye fyrrebrædder over borgmester Laurids Lauridsens begravelse,¹⁵⁵ inden for kirkedøren (den østre indgang), og det følgende år blev graven dækket med 200 mursten.¹⁰ 1721⁴¹ var en ligsten i koret knækket og nedsunken og graven måtte fyldes med jord, og 1738¹¹ måtte

Fig. 55. *Kisteplade for Anne Jacobsdatter Bjørn †1733 (s. 934). I Varde Museum. NE fot. 1982. — *Sargschild der Anne Jacobsdatter Bjørn †1733.*

en nedfalden begravelse under stolene repareres. – 1720¹⁰ nedsattes liget af en løjtnant Due, og 1721¹¹ blev salig Simon Lassen Tarms lig optaget af kirkegården og sat i hans faders, rådmand Las Jepsen Tarms begravelse. 1727¹⁰ begravedes købmand Walter Seyers og Jon Serups børn, og Peder Bonnesen nedsattes i en ledig begravelse, som arvingerne havde erhvervet for 20 rdl. 1728¹⁰ bisattes provst, magister Niels Nielsen Kragelund, 1731 Christen Krabbe og 1734 byskriver Jørgen Carstensen Bjørn.⁴³ 1746¹¹ fulgte madam Falck, og 1750¹¹ blev borgmester Woydemanns hustru begravet. 1766¹¹ betaltes 40 rdl. for en »liden åben begravelse, som var ledig«, til byfoged Christen Hjørning (død 1764). 1775¹¹ nedsattes byfoged Frausing.

*Kisteplade (fig. 55), o. 1733. Anne Jacobsdatter Bjørn, født i Warde i marts 1661, død samme sted 13. nov. 1733. Tvende gange i ægteskab, første gang med sal(ige) s(ignor) Hans Brøg[man], kontro[llør], først ved Warde, siden ved Ring[kjøbing].¹⁵⁶ Levede med ham 22

år og blev moder til trede børn, 1 søn og 2 døtre. Kom siden i ægteskab med nu sal(ige) hr. borgmester Skielde¹⁵⁷ i Frede[ricia], levede med ham 9 år. Gravskrift:

Her hviler sødelig en dyderig matrone,
som var sine begge mænd en Sara og en krone,
en Anna i guds frygt og svarte til sit na[vn]
mod sine kære børn beviste meget gavn.
Den dyrekøbte sjæl den død ej kunne ø[de]
Guds engle måtte den udi Guds lade fø[de]
Den nu i fryd og fred sin ro og hvile [får]
med kroppen samles, når al v[er]den den forgår].

Oval, hvælvet plade af bly, 34 × 27 cm. Indskrift, med indridset, senere optrukket kursiv, noget læderet. Fundet i gulvet i nordre korsarm. I Varde Museum, inv. nr. 2890.

†Kisteplader. 1) O. 1732. Vellærde studiosus Niels Jenssen Hoe, født i Hoe præstegård 12. febr. 1702. Kom til akademiet 1720. Død i Varde 27. marts 1732. Gravvers:

Har denne kiste end de døde ben i gemme,
hans sjæl den er hos Gud, hans navn vi ej forglemme.
Som var bekendt hans dyd, guds frygt, oprigtighed
hans lærdom og hvad mer hos ham man prise véd.

Oval plade af bly, 38 × 32 cm. Fundet i (kor)gulvet under restaureringen 1950 og en tid opbevaret i malermester Ferdinand Pedersens privatsamling i Varde, siden forsvundet.¹⁵⁸

2) O. 1750. Marcus Wöldike, doktor og professor i teologi, assessor i konsistorium og i missionskollegiet, medlem af det kgl. Videnskabernes Selskab i København. Født i Sommersted i Sønderjylland 20. nov. 1699, nedbrudt af arbejde og en snigende feber hensovet 26. sept. 1750. – Latinsk indskrift på vers, anbragt af hustruen Ingeborg Wulf sammen med tre sønner og en datter.¹⁵⁹

3) O. 1775. I denne kiste gemmes Ingeborg Margrethe TermansDaatter, en datter af sidste rektor Termansen her i Warde. *6. jan. 1715. Kom i ægteskab med afgangne byskriver og hospitalsforstander Rasmus Øllgaard her sammesteds 8. okt. 1733. Moder til 15 børn, ni sønner og seks døtre, hvoraf syv allerede er gået for hende i evighed og ligemange af hvert køn efterlever. †4. febr. 1775, 60 år. Opregning af hendes gode egenskaber. En oval papplade

med skriveskrift, 27 × 18 cm, i P. G. Thorsens samling,^{90a} er formentlig en afskrift af eller et udkast til kistepladen. Ifølge epitafiet (nr. 4) var ægtefællerne begravet på kirkegårdens østre del.

4) O. 1776. Hans Lund, kgl. majestæts by- og rådstueskriver, hospitalsforstander og kirkeværge i Varde samt herredsskriver i Vester herred. Født i Fridericia 15. okt. 1737, indtrådt i ægteskab 20.(?) juni 1774 med den daværende velædle jomfru, hans nu efterladte enke, madam Kjer ... Døde meget hastigt i hans alders 40. år. Byskriver i 6 år, herredsskriver i 1 år. — Oval blyplade, lidt mindre end nr. 1. Indskriften delvis ødelagt. Fundet 1950 med †kârde på sammensunken kiste i gravkammer i korsskæringen (sml. s. 934). Opbevaret sammen med †kisteplade nr. 1, siden forsvundet.¹⁵⁸

* Kistekrucifiks, o. 1700. Af tin, 19 cm langt. Jordfund på torvet, vel fra nedgravet kiste på †kirkegård. I Varde Museum, inv. nr. 2119.

†Kârde, 1700'rne. En næsten bortrustet kârde fandtes 1950 på byskriver Lunds kiste. Jfr. †kisteplade nr. 4.

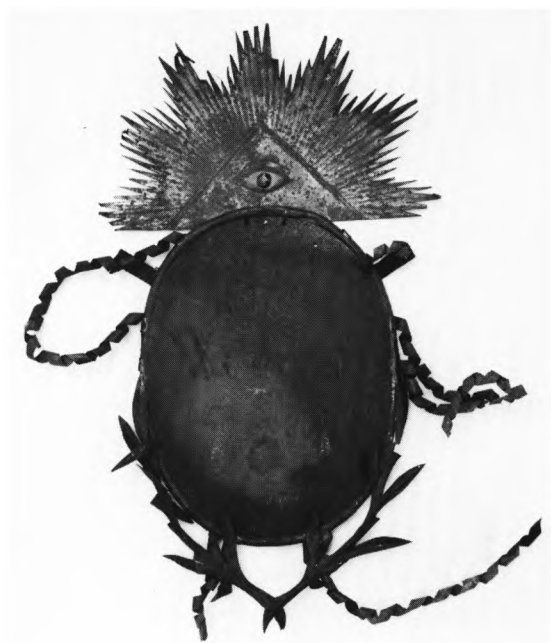

Fig. 56. *Begravelsesskjold nr. 1 for Knud Westesen †1838(?) (s. 936). I Varde Museum. NE fot. 1982. — Begräbnisschild Nr. 1 für Knud Westesen †1838(?).

**Begravelsesskjolde*, af jernblik, til fastgørelse på offerlys.¹⁶⁰ Seks stærkt forrustede skjolde, som opbevares i Varde Museum (inv. nr. 3985-90), stammer sandsynligvis alle fra S. Jacobi kirke.

1) (Fig. 56) 1838? Knud Westesen, *27. maj 1777, †19. ... 1838(?). Indskrift med sorte versaler og skriveskrift på oval plade, 32 × 24 cm. Herover trekant med Guds øje i strålekrans. Omkring pladen er korslagte olivenblade og »proptrækker«-bånd, alt i jernblik. Inv. nr. 3990.

2) 1839. Madam H. Krarup, født Güberg i Linaa præstegård 18. juli 17.., død i Varde 10. febr. 1839. Sort skriveskrift på oval, hvælvet plade, 32 × 24 cm. Under indskriften en malet olielampe. Over pladen trekant med øje. Pladen omgives af løst, grønmalet løvværk af jernblik. Inv. nr. 3987.

3) 1830'rne. Af den påmalede indskrift læses kun: »IT ... død den 3. Jan... 183.«. Oval plade 32 × 25 cm. Foroven trekant med øje. Omgivet af løse bånd og blade. Inv. nr. 3988.

4) 1847. Teubner Hansen, købmand og gæstgiver, født i Gram 31. dec. 1777, død i Varde 2. april 1847.¹⁶¹ Sort skriveskrift på oval, hvælvet plade, 43 × 30 cm. Foroven en malet olielampe. Inv. nr. 3985.

5) O. 1840? Oval plade, 30 × 25 cm, uden indskrift, men med våbenskjold: sparre over stjerne; sølv på blå bund. Vinget hjelmtegn.¹⁶¹ Foroven trekant med øje i strålekrans. Inv. nr. 3986.

6) O. 1840? Oval plade, 46 × 25 cm, med påmalet indskrift »MT« over olielampe. Topstykket udformet som en krone.¹⁶¹ Inv. nr. 3989.¹⁶²

Kirkegårdsmonumenter, på Varde gamle kirkegård. 1) (Fig. 57), o. 1795. Over biskop H. A. Brorsons to sønner, hans enke og svigersøn: Nicolai Brorson, født i Randrup præstegård 1723, »fra sit 12. år formedelst svagelighed nødt til at blive i sit værelse«, død i Varde 27. nov. 1791. Gravvers: »Indsvøbt i Nat, din Siel ei her/ udviklet blev;/ hist over Stierners Vei dit Liv/ begyndte.« – Christian Carl Brorson, født i Ribe bispegård 12. nov. 1745, lærer

ved Ribe latinskole 1765-70, præst i Hundstrup 1771-73, Ribe domkirkes kapellan 1782, derefter sognepræst i Varde, †1. april 1795. Gravvers. – Johanne Christine Riese, født i Aggersvov (sic!) præstegård 22. juni 1720, gift 1742 med Ribe stifts biskop Hans Adolf Brorson, død i Varde 4. juli 1795. Gravvers. – Laurids Fogtman, født i Fohl ved Ribe 3. jan. 1748, hospitalsforstander og kirkeværge i Varde 1777-1815, by- og herredsskriver i Vester, Øster og Nørre herreder 1781-89, by- og herredsfoged i samme herreder 1788-1814. Ved sin embeders fratrædelse udnævnt til virkelig justitsråd. Død i Varde 2. okt. 1821. Gravvers.

Monument af grå sandsten, 247 cm højt, rimeligvis rejst af byfoged Laurids Fogtman, gift med biskoppens yngste datter. Kort, kanneleret søjleskaft, som bærer en urne og hviler på rustikeret postament med profileret fod- og kronliste. Indskrifterne findes på en firesidet kube midt på søjlen; de tre første er samtidige og med fordybet antikva, den yngste indskrift, over Fogtman, med kursiv.

2) O. 1822. Anton Bendix Monrad, kgl. beskikket distriktslæge for Varde købstad og resp(ektive) distrikt, født i Hadersleb 7. febr. 1760, død i Varde 18. jan. 1822. Mindedigt, signeret M. F. B. Monrads. – Grå, glat kalksten, 168 × 72 cm, med fordybet, sortmalet kursiv.

3) O. 1850. Bertel Agervig Forum, købmand i Varde, *7. juni 1806, †26. jan. 1850. Gravvers og citat fra Visd. 5,16 (15). — Brungrå sten, 70 × 84 cm, med indhuggede løvranker, kronet af hvidt marmorkors, 95 cm højt, der rejser sig fra laurbærkrans. Indfældet plade af hvidt marmor med indskrift i fordybede versaler og lille, lavt relief med symboler på afdødes erhverv.

4) O. 1852. Else Christensen, *4. marts 1792, †10. sept. 1852. – Grå granitsten, 66 × 70 cm, rått tilhugget, med indfældet indskriftplade af hvidt marmor med fordybede versaler. Et kors af hvidt marmor, der har kronet monumentet, er brækket af.

5) O. 1861. Laurits Christensen, *12. aug. 1787, †8. aug. 1861. Udseende som nr. 3.

6) O. 1864. Over to østrigere, døde i Varde 1864. Ludwig Herketh, Oberleutnant (premierløjtnant) ved 27. østr. infanteriregiment, født i Fulda 1836, såret ved Oversø, †17. maj 1864. Joseph Grabner, Gefreiter (underkorporal) ved samme regiment, født i Hatzendorf Steiermark 1841, †22. maj 1864. Indkvarterede i Varde under krigen 1864. »Fjernt fra deres fædreland hviler de her i fred«. – Cementstele, 100 × 110 cm, med todelt granitafdækning og indskrift med fordybede versaler på tre indfældede marmorplader (jfr. †lighus s. 873).

†Kirkegårdsmonument. 1782. »Dette gravsted gemmer / det på oprejste epitafium / i kirken udmærkede ægtepar / hr. Wilhelm Fabricius / provst og sognepræst / i Varde og / Mad. Magdalene Paulsen. / Vel samlede i livet / her samlede i døden / indtil Gud på / samlingsdagen

Fig. 57. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1795, over biskop H. A. Brorsons enke Johanne Christine Riese †1795, to sønner og svigersøn (s. 936). NEfot. 1982. — Friedhofsdenkmal, um 1795, für Bischof H. A. Brorsons Witwe, zwei Söhne und einen Schwiegersohn.

samler / dem til sig. / Bekostet af arvingerne 1782«. ^{90a} Jfr. epitafium nr. 3.

Støbejernskors, på Varde gamle kirkegård. 1)

O. 1827. Haagen Ch[rist]ian v: Astrup, generalkrigskommissær og byfoged i Varde, *22. jan. 1766, t4. febr. 1827. Korsarmene afsluttes med trepas hvori blomst. Indskrift med relieversaler. Højde 130 cm.

2) O. 1843. Organist Hans Henrik Habøll, født i Ribe 26. febr. 1789, død i Varde 30. marts 1843. Korsarmene lige afsluttede, indskrift med reliefkursiv. Højde 114 cm.

3) O. 1850. Kleinsmed Jens Larsen, født i Horsens 2. april 1797, død i Varde 26. jan. 1850. På bagsiden gravvers. Korsarmene har trepasafslutninger med femtakket stjerne og indskrift med reliefskriveskrift. Højde 92 cm.

4) O. 1851. Camilla Augusta, pensioneret kaptajn N. Foghs hustru, *1. okt. 1826, gift 6. juli 1850, †10. juli 1851. Korsarmene har trepasafslutninger; på korsstammen, øverst, engel med kors og palmegren. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 88 cm.

5) O. 1857. Murermester Friiderich Johan Wilhelm Feddersen, født i Flensborg 2. maj 1826, død i Varde 17. sept. 1857. Korsarmene ender i trepas, hvori bånd og lilje som nr. 6 og 7; på korsstammen engel som nr. 4. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 93 cm.

6) O. 1860. Boghandler Sophie Vilhelm Kloster, *5. febr. 1821, t20. maj 1860. Korsarmenes trepasafslutninger prydes på for- og bagside af to ranker, der mødes i liljefigur. Korsstammen støttes forneden af to støbte ranker. Gravskrift med reliefkursiv. Højde 117 cm.

7) O. 1862. Urmager C. M. Schmidt, *22. okt. 1809, †19. juli 1862. Korsarmene ender i trepas med bånd og liljefigur, tilsvarende nr. 5 og 6. Gravskrift med reliefkursiv, navnet med relieffraktur. Højde 89 cm.

8) O. 1871? Rebslager P. H. Bruun, *16. febr. 1826, †14. april 1867, og Marie Elisabet Bruun f. Mickelsen, *21. dec. 1816, †23. okt. 1871. Som kors nr. 3, men med fligede afslutninger på korsarmene. Gravskrift med reliefskriveskrift. Højde 92 cm.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Herudover er benyttet:

RIGSARKIVET. *Danske Kancelli*. 1806, 1. dept., registrantsag nr. 296.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND. *Ribe stiftamt*. B9.1347. 1803-05. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktions protokol. – *Varde byfoged-arkiv* -1674. B 82.24. 1587-1673. Dokumenter til tingbogen. – *Ribe bispearkiv*. C 4.122. 1639, 1719-79. Varde kirke. – 123. 1727-28, 1778-90. Varde kirke. Uregistrerede breve og dokumenter. – 1360-61. 1720-1807. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. – 1363-70. 1808-99. Varde kirkes rgsk. – *Varde kirkeinspektion*. C 629.3. 1710-1857. Stolestaderegistre. – 7. 1688-1729. Rgsk. – 8. 1729-35. Regnskabsbog. – 9. 1729-1810. Regnskabsbog. – 10. 1777-1818. Rgsk. – 12. 1778-94 m.m. Kirke- og hospitalsrgsk. – 13. 1778-1810. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. – 14. 1794-1863. Regnskabsbilag. – 16. 1728-1927. Kirkebygninger.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. *Ny Kongelig Samling*. 270,8. Terpagers notebog. – *Langebeks ekscerpter*. 4°, nr. 48. Provst W. Fabricius' indb. til Thura 1754. – *Addidendæ*. 617a, 4°, Thorsens samling.

NATIONALMUSEETS 2. AFDELING. *Indberetninger* Helms 1873 (bygning, inventar og gravminder), Chr. Axel Jensen 1902 (Jørgen Pallesens epitaf), Erik Bayer 1906 (pulpiturmalerier), Niels Termansen 1912 (prædikestol), Kristian Due 1916 (prædikestol), Hans Stiesdal 1950 (gravkamre, fundament af våbenhus), Elna Møller 1977 og 1982 (tagværker), Karl Søndergaard Nielsen 1979 (Jørgen Pallesens epitaf), Poul Grinder-Hansen 1982 (kirkegårdsmonument) og Ebbe Nyborg 1982 (inventar, epitafier og begravelsseskjolde). *Notebøger*. Søren A-bildgaard X, s. 19-26.

TEGNINGER OG OPMÅLINGER. NM2. Tegninger af døbefont samt detaljer af lysekrone og prædikestol ved E. Rondahl 1898. – Kalker af prædikestol ved Kristian Due 1916. – Plan, opstalt og detaljer af kirken ved Aage Bugge 1950. – Opmåling af våbenhusfundament i søndre korsarm ved. Hans Stiesdal 1950. – Kalke af indskrift på døbefont ved Birgit Als Hansen 1973. – Plan og snit af kirken ved Søren Gottfred Petersen 1977. – *Kunstakademiet. Samlingen af arkitekturtegninger*. Planer, snit og opstalter samt restaureringsforslag ved Kaare Klints tegnestue 1947. – *LA Vib. Varde kirkeinspektion* (C 629.16). Kort over S. Jacobi kirkegård og plan til et

nyt kirkegårdsanlæg ved L. Astrup 1805. – Plan af kirken med forslag til udvidelse ved Mikkell Stobberup 1803. – Plan og opstalter med forslag til udvidelse og nyt spir samt opmåling af gavlkam ved Mikkell Stobberup 1805. – Plan, snit og opstalter med forslag til ombygning ved Mikkell Stobberup 1808. – Plan og snit af tøm ved Mikkell Stobberup 1808. – Tegning til to bærende stolper ved Mikkell Stobberup 1820. – *Ribe stiftamt* (B 9.1347). Plan af kirken med angivelser af inventar før ombygningen ved Mikkell Stobberup o. 1800. – *Varde byhistoriske arkiv* o. 1810.

LITTERATUR. Kirsten Agerbæk: *Klassicisme i Sydvestjylland*. Bygmestrene Peder Frisvad og Mik-

kel Stobberup, 1970. – Edv. Eller: *Varde kirke før og efter 1949-51*, i Ribe Stifts Årbog 1953, s. 76-102. – Ole Faber og B. Bygmestrene på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983. – H. K. Kristensen: *Iver Wind og Varde kirkes store lysekrone*, i ÅrbRibe. 1970, s. 490-95. – Niels-Knud Liebgott: *Døbefonten i Varde Jacobi kirke*, i NMArb. 1973, s. 31-44. – Carl Lindberg Nielsen: *Varde Bys Historie*, Varde 1942. – Emil Reimer: *Holmens Kirke og Sct. Ibs Kirke i Varde*, i Dansk Kirkemusiker Tidende 1924, s. 76-79. – Erik Riberholt: *Ohrt-orglet fra Guldager kirke*, i Orglet 1973, s. 18-21.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af kirkegård, bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg, Ole Olesen (orgler) og Hans Stiesdal (tårnmur), gravminder ved Henrik Larsen og Niels Jørgen Poulsen. Redaktionen afsluttet dec. 1984.

¹ Ribe Oldemoder, udg. af O. Nielsen 1869, s. 111.

² ActaPont. IV, 3096 (1488) og 3138 (1489).

³ Varde syssels kirkestol 1607, udg. af H. K. Kristensen i ÅrbRibe X, 1940-43, s. 239.

⁴ RA DaKanc., Jy. reg. 24. aug. 1731.

⁵ RA DaKanc., Jy. tegn. 29. april 1747.

⁶ Tilladelsen blev givet 26. sept. 1806. RA DaKanc. 1. dept., reg. sag nr. 296.

⁷ Præsteindberetninger til Ole Worm, udg. af Frank Jørgensen, I, 1970, s. 214.

⁸ KancBrevb. 11. juni 1551 og 27. febr. 1591.

⁹ Skolen har haft til huse på stedet siden 1834, først i et pakhus og fra 1842 i en egentlig skolebygning, der lå så tæt ved kirken, at en vogn lige netop kunne passere mellem skole og tårn.

¹⁰ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Rgsk. 1688-1729 (C 629.7).

¹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde S.Jacobi kirkes rgsk. 1720-88 (C 4.1360).

- ¹² LA Vib. Varde kirkeinspektion. Rgsk. 1777-1818 (C 629.10).
- ¹³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde S. Jacobi kirkes rgsk. 1788-1807 (C 4.1361).
- ¹⁴ Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 204.
- ¹⁵ JySaml. 2 rk. IV, s. 137.
- ¹⁶ JySaml. 4 rk. V, s. 476-516.
- ¹⁷ De Jessenske Relationer 1746, udg. af H. K. Kristensen, ÅrbRibe XXII, 1982, s. 233-45.
- ¹⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 194ff.
- ¹⁹ Sml. Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland, 1970, s. 11-15.
- ²⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirkes rgsk. 1808-99 (C 4.1363-70).
- ²¹ Venligst meddelt af kirkegårdsinspektør Frede Andersen 1984.
- ²² Licitation over indhegning af kirkegården 1810. Arbejdet blev overdraget bygmester Mikkel Stobberup. LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbilag 1794-1863 (C 629.14).
- ²³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kopier af bilag til kirke- og hospitalsrgsk. 1778-1810 (C 629.13).
- ²⁴ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).
- ²⁵ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbog 1729-1810 (C 629.9).
- ²⁶ Der er bevaret fire bomhuller i fjerde skifte, tre i syvende skifte og to i ellefte; i skibets sydside ses tre bomhuller i syvende skifte.
- ²⁷ Det kan ikke afgøres, om kirken oprindelig tillige har haft en indgang i vest, der er blevet ødelagt ved gavlens gennembrydning i forbindelse med tårnets opførelse.
- ²⁸ LA Vib. Varde byfogedarkiv -1674. Dokumenter til tingbogen 1587-1673 (B 82.24).
- ²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke 1639, 1719-79 (C 4.122).
- ³⁰ På Resens prospekt 1677 (jfr. s. 943) er våbenhuset fejlagtig anbragt i skibets vestende.
- ³¹ NM2. Indberetning ved Hans Stiesdal 1950.
- ³² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).
- ³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1771, 1778-1812 (C 4.82).
- ³⁴ KancBrevb. 11. juni 1551.
- ³⁵ KancBrevb. 27. febr. 1591.
- ³⁶ KglBibl. Håndskriftsaml. Langebeks ekscerpter, 4° nr. 48. Provst W. Fabricius' indb. til Thura 1754.
- ³⁷ Det er betegnende, at indberetningen til Ole Worm, 1638 (jfr. note 7), nævner de to første brande, men ikke omtaler den 1590.
- ³⁸ KancBrevb. I.dec. 1607.
- ³⁹ V. A. Secher: Forordninger og Recesser, III, 1891—94, s. 243f.
- ⁴⁰ KancBrevb. 19. maj 1639.
- ⁴¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1570-1774. Syn 1721 (C 4.79).
- ⁴² Jfr. note 10 og 29.
- ⁴³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Regnskabsbog 1729-35 (C 629.8).
- ⁴⁴ Sml. Mikkel Stobberups overslag 12. sept. 1805 i RA (note 6).
- ⁴⁵ Sml. N. J. Israelsen: Nicolaus Hinrich Rieman, 1965.
- ⁴⁶ LA Vib. N. Lachmann: Beskrivelse over Ribe stift (H 7(2).67).
- ⁴⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Vester Horne hrd. 1741-64 (C 4.80).
- ⁴⁸ DaAtlas bd. V, 1769, s. 682.
- ⁴⁹ LA Vib. Ribe stiftamt. Dok. til Ribe amts forbedringshuses direktions protokol 1803-05 (B 9.1347).
- ⁵⁰ RA DaKanc. I.dept., registrantsag nr. 296, 26. sept. 1806.
- ⁵¹ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).
- ⁵² Afleveringsforretningen fandt dog først sted 3. juni 1817. LA Vib. Ribe stiftsprovsti. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808- (C 36A.13).
- ⁵³ På de to første forslag flugter korsarmene med skibets østgavl.
- ⁵⁴ Afbildet hos Kirsten Agerbæk: Klassicisme i Sydvestjylland, 1970, s. 40.
- ⁵⁵ Jfr. s. 893.
- ⁵⁶ Jfr. s. 893.
- ⁵⁷ Jfr. s. 915.
- ⁵⁸ LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokol 1828-91 (C 44.3-5).
- ⁵⁹ Edv. Eller: Varde kirke før og efter 1949-51, i Ribe stifts Aarbog 1953, s. 76-102.
- ⁶⁰ NM2. Indberetning ved Elna Møller 1982.
- ⁶¹ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirke- og hospitalsrgsk. 1778-94 m.m. (C 629.12).
- ^{61a} »Guttis« formodentlig fejlskrift for »luttis«.
- ^{61b} KglBibl. Håndskrifter. Uldall, 186 fol. VI, s. 714-16.
- ^{61c} Jfr. C. Paludan-Müller: Grevens Feide I—II, 1853-54 (I, 285f. og II, 468f.); Thomas B. Bang: Klementfejdens Efterspil, HistT. 8. rk. VI, s. 168f. — Sml. også kongebrevet 21. marts 1537, s. 949.
- ⁶² Edv. Eller (jfr. note 59), s. 94.
- ⁶³ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 85.
- ⁶⁴ Rgsk. (jfr. note 11 og 13).
- ⁶⁵ NM2. Brev 3. sept. 1918 fra Kristian Due til Chr. Axel Jensen. Kun to af de mindste spir skal være gamle.
- ⁶⁶ Jfr. fig. 24. NM2. Brev 3. sept. 1918 (jfr. note 65).
- ⁶⁷ Ved restaureringen 1918 fandt Kristian Due, at spirene var »statteret sammen med prædikestolens« og derfor muligvis kunne stamme fra dennes opgangspanel (jfr. s. 911). NM2. Brev 3. sept. 1918.
- ⁶⁸ Jfr. Gertrud Schiller: Iconographie der Christli-

chen Kunst I, Gütersloh 1966, s. 75 f. og Lexikon der Christlichen Ikonographie, udg. E. Kirchbaum, Herder Verl. 1968f., art. Geburt Christi. Heri behandles dog hovedsagelig motivets tidlige, byzantinske ikonografi.

⁶⁹ NM2. Brev 6. okt. 1918 til Chr. Axel Jensen fra Kristian Due. Der findes ingen egentlig indb. om undersøgelsen og istandsættelsen 1918, men hovedlinjerne fremgår af restauratorens korrespondance.

⁷⁰ NM2. Breve 31. aug. og 5. nov. til Chr. Axel Jensen fra Kristian Due. Skriftstederne valgtes af Vardes præster.

⁷¹ Rgsk. (jfr. note 10), til arbejdet købtes bl.a. 24 bøger guld. – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69).

⁷² Rgsk. (jfr. note 40). – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69). – Søren Abildgaard, der besøgte kirken 1774, omtaler tavlens nylige maling og forgyldning. NM2. Abildgaards notebog X, s. 21.

⁷³ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629-16). – NM2. Brev 6. okt. 1918 (jfr. note 69).

⁷⁴ Rgsk. (jfr. note 20). – NM2. Brev 31. aug. 1918 (jfr. note 70).

⁷⁵ NM2. Indb. af Jacob Helms 1873.

⁷⁶ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Skast, Øster og Vester Horne hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1828-91 (C 44.3-5).

⁷⁷ Evald Larsen: Varde har en kirke Sct. Jacobi tilforn endnu een Sct. Nicolai (kirkevejledning), s. 9. En indb. fra restaureringen 1967 foreligger ikke.

⁷⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 211f.

⁷⁹ Se Varde Kirkeblad nr. 3, 1984.

⁸⁰ Vardekirkernes altersølv er behandlet af Ole Faber og Bo Bramsen: Varde Sølv. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 39f.

⁸¹ Rgsk. (jfr. noterne 10 og 11).

⁸² Varde Sølv (jfr. note 80), s. 39.

⁸³ LA Vib. Vester og Øster Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C 44A.1).

⁸⁴ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16) med tegning.

⁸⁵ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Varde kirkeinspektion. Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).

^{85a} Eldre afskrifter i Resens Atlas (jfr. note 61b), s. 714, af Søren Abildgaard 1774 (i NM2) og i Jacob Helms' indb. 1873 sammesteds.

⁸⁶ Niels-Knud Liebgott: Afstøbninger af pilgrims-tegn på danske middelalderlige kirkeklokker, i Årb OldkHist. 1971, s. 197.

⁸⁷ Vardefontens pilgrimsmærker er udførligt behandlet og afbildet af Niels-Knud Liebgott: Døbefonten i Varde Jacobi kirke, i NMArb. 1973, s. 31f.

⁸⁸ Niels-Knud Liebgott (jfr. note 87), s. 225f. Afvigende tolkning af mærket hos Uldall, s. 138 og DK.SJyll. s. 1349.

⁸⁹ Omtalen af en hvælving over fonten i denne forbindelse viser, at fonten må være opsat et sted i koret.

⁹⁰ Tilsvarende kendes fra en række kirker, jfr. Ribe S. Katrine (s. 747) og eksempelvis Græse kirke (DK.Frborg., s. 2205).

^{90a} KglBibl. Håndskrifter. Thorsens saml. Add. 4°, 617a.

^{90b} Et fuldt bevaret værk af denne art findes på loftet i Sønder Bjert kirke, Vejle amt. – Jfr. også H. K. Kristensen: Fontehimmel og kirkevæрге, i ÅrbRibe. 1968, s. 59f.

⁹¹ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 224.

⁹² Michael K. Wustrack: Die Mechelner Alabaster-Manufaktur des 16. und frühen 17. Jahrhunderts, Frankfurt am Main, Bern 1982. Varde-reliefferne har ikke fundet vej til denne bogs fyldige katalog, men på redaktionens forespørgsel har dr. Wustrack i et brev (17.8.1984, i NM2) karakteriseret dem som typiske eksempler på Mechlen-arbejder, masseproduceret til eksport. Jfr. også Francis Beckett: Renæssancen og Kunstens Historie i Danmark, 1897, s. 174f. og DK. Holbæk, s. 1056f.

⁹³ Således Getsemane (spejlvendt), Kristus for Kajfas og Opstandelsen, jfr. Les estampes des Wierix, I, Bruxelles 1978, nr. 147, 149 og 558. Gravlæggelsen svarer nøje til et stik af Anton Wierix efter Maerten de Vos. Christie: Iconografi, fig. 315.

⁹⁴ NM2. Indb. ved Kristian Due 1916.

⁹⁵ NM2. Korrespondance mellem Kristian Due og C. A. Jensen 1916. Fotografier fra o. 1900 (i NM2) viser, at der indtil 1916 på det forsvundne nordre skjolds plads var malet en replik af det søndre.

⁹⁶ NM2. Korrespondance mellem Kristian Due og C. A. Jensen 1916.

⁹⁷ Ifølge Kristian Dues indb. 1916 i NM2 svarede bogstolens ældste staffingering ikke til prædikestolens tidligste bemaling i øvrigt, bl.a. derved, at den var lagt på kridtgrund (jfr. note 98).

⁹⁸ Stafferingen, der blev fremdraget ret velbevaret 1916, var lagt på en rødbrun undermaling. Som bilag til Kristian Dues indb. i NM2 findes 19 farvelagte tegninger, der viser detaljer af skæringerne med den tidligste farvesætning.

⁹⁹ Også de mere fremmedartede indskrifter (undtagen måske nr. 8) har sikkert kunnet bestemmes som forsøg på gengivelse af det valgte skriftsted, men de er selvsagt fulde af fejl og misforståelser. Til bestemmelsen af indskrifterne og forsøg på opsporing af deres herkomst har redaktionen modtaget venlig bistand fra Det kongelige Biblioteks stab. I NM2 findes et responsum fra Vilhelm Thomsen 1916 angående den kinesiske indskrift (nr. 7).

¹⁰⁰ Om hans kærlighed til de lærde studier vidner en gave 1664, 100 dl. til anlæggelsen af en bogsamling ved skolen. Se Lindberg Nielsen s. 244, 301.

¹⁰¹ Tolkningen og rekonstruktionen 1916 hvilede på arkivundersøgelser foretaget af C. A. Jensen, se Fortid og Nutid 2, 1919, s. 198-99 og korrespondance mellem C. A. Jensen og Kristian Due i NM2. Lindberg Nielsen har 1947, s. 219 (jfr. note 14), fulgt C. A. Jensens tolkning, men at han har været i tvivl om Maren Nielsdatters rette identificering, fremgår af en forespørgsel til C. A. Jensen (i NM2).

¹⁰² Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 282f.

¹⁰³ En præcis datering af alabasterne er ikke mulig. På redaktionens forespørgsel har Michael Wustrack (jfr. note 92) bekræftet, at reliefferne udmærket kan være hjemskrevet et par årtier før prædikestolens udførelse, ikke nødvendigvis til anbringelse i en prædikestol (til et epitafium?).

¹⁰⁴ Kristian Dues indb. i NM2 er meget fyldig, men foreligger kun som en kladde. Takket være de ældre arkivalier har hans resultater på nogle punkter kunnet korrigeres, og der har kunnet fæstes sikre årstal til de stafferinger, han beskriver.

¹⁰⁵ Således står Markus, Kristus, Lukas og Peter stadig på oprindelig plads. Det fremgår bl.a. af de oprindelige farver på rammestykkerne bagved, der er afsat efter figurene. Kristian Dues indb. i NM2.

¹⁰⁶ Som bilag til Kristian Dues indb. i NM2 findes 15 farvelagte tegninger, der viser detaljer og skæringer med Niels Lunds staffering (af Due blot henført til 18. årh.).

¹⁰⁷ En del af de sekundære spir på altertavlen viste sig ved restaureringen 1916 at have samme farvelag som prædikestolen, hvorfor de antagelig stammer fra dennes gamle opgangspanel, jfr. s. 894 med note 67.

¹⁰⁸ Ifølge Stobberups licitationskonditioner (jfr. note 51) kunne begge prædikestolstrapper (S. Jacobis og S. Nikolajs) og begge »fløjene« ved S. Jacobi kirkes prædikestol tages til hjælp som gammelt træ. Andetsteds hedder det, at dersom altertavlen af enten den ene eller den anden kirke, eller noget deraf kunne anvendes til »Styrke og Ziir« ved det ny prædikestolsalter, burde det ske.

¹⁰⁹ Rgsk. (jfr. note 20). – LA Vib. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1808- (C 36A.13).

¹¹⁰ NM2. Korrespondance. Et restaureringsfoto fra o. 1950 viser et par stolegavle og en låge med afdækkede farverester, bl.a. marmorering af lågens fyldingsspejl.

¹¹¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke, uregistrerede breve og dokumenter 1727-28, 1778-1790 (C 4. 123) og Varde kirkeinspektion. Stolestaderegistre 1710-1857 (C 629.3).

¹¹² At også de fire renæssancepaneler kommer fra S. Nikolaj, sandsynliggøres af deres placering i den del af stoleværket, der har gavle fra S. Nikolaj. Endvidere fremgår af Stobberups indretningsplan 1803 (jfr. fig. 17), at de fire lange paneler næppe kan have haft plads i S. Jacobi, snarere derimod i S. Nikolajs

stærkt opdelte stoleværk (jfr. s. 955f. og s. 946, fig. 4).

¹¹³ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 98f.

¹¹⁴ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 90, 96.

¹¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke, uregistrerede breve og dokumenter 1727-28, 1778-1790 (C 4. 123).

¹¹⁶ NM2. Abildgaards notebog X, s. 23.

¹¹⁷ LA Vib. Varde kirkeinspektion. Stolestaderegistre 1710-1857 (C 629.3).

¹¹⁸ Orgelbygger P. S. Rung-Keller anfører 1904, at det gamle orgel har 17 stemmer. Intet tyder dog på, at Ohrts orgel på noget tidspunkt har haft flere end ni stemmer, eller at man udover dette har haft et 17 stemmers orgel i kirken.

¹¹⁹ Niels Friis: J. A. Ohrt, vestkystens orgelbygger. Orglet 1973, 1, s. 12-17. Erik Riberholt: Ohrt-orglet fra Guldager kirke. Orglet 1973, 1, s. 18-21. Yderligere oplysninger i Den danske Orgelregistranst.

^{119a} Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 220.

¹²⁰ Cornetten betegnes hos Worm blot som en »Cornet 4.«, men det fremgår af sammenhængen (i redegørelse for udbygningen af den korte oktav), at der har været tale om en rørstemme og ikke en labial, flerkoret Cornet.

¹²¹ Amdi Worms reparationstilbud 1766 (jfr. note 24). Orglet har muligvis også haft tremulant, idet en sådan forefandt 1817 (Caspar Worms reparations-tilbud, jfr. note 20). Visse detaljer i dispositionen kan pege hen på Johan Heide i Flensborg (værksted 1619-42) som orglets bygmester: 1) Den tilsyneladende dublering af Principal 2' i rygpositivet. (Formentlig har stemmen klinget i 4 fods lejet, men har blot haft fælles bas med Fløit 4 Fod, således at den største selvstændige pibe havde 2 fods længde). Et tilsvarende forhold gør sig gældende i Ribe domkirkes dispositionsoptegnelse 1710 (s. 472), hvor rygpositivets principal også synes opgivet med halveret fodtal. 2) Mixturens lave kortal. Også dette træk kendes fra Heides orgel i Ribe domkirke.

¹²² Emil Reimer: Ombygning og Udvidelse af Orglet i Holmens Kirke og Sct. Ibs (Jacobi) Kirke i Varde. Dansk Kirkemusiker Tidende 1924, s. 76-79.

¹²³ Poul-Gerhard Andersen: Af en orgelbyggers dagbog. Organist-Bladet 1981, s. 338, 374, 382-84, 401f., 405f.

¹²⁴ Poul-Gerhard Andersen: Den danske orgelreform. Orgelforum 1979, 2, s. 15-17.

¹²⁵ Organist- og Kantorembederne, 4. udg., 1944.

¹²⁶ Således på prædikestolen i Bramminge kirke (Gørding hrd.).

¹²⁷ Jfr. Georg Garde: Danske Silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. Årh., 1961, s. 288.

¹²⁸ NM2. Indb. 12. jan. 1906 af Erik Bayer efter besigtigelse af de restaurerede malerier.

¹²⁹ En tegning til et nyt orgelpulpitur med brystning i tre buer, tegnet af tømrermester Rosengaard, findes i LA Vib. Varde Kirkeinspektion, Kirkebygninger 1728-1927 (C 629.16).

¹³⁰ Jfr. note 90a og A. Grunnet Jepsen i ÅrbRibe, 1929, s. 268f. I så fald må kronen være kommet til kirken fra bygmester Stobberup, der ved S. Nikolaj kirkes nedlæggelse havde erhvervet begge denne kirkes gamle kroner.

¹³¹ Rgsk. (jfr. note 10). Auktionslisterne 1811 (jfr. note 20) melder intet om salg af en sådan gammel lysekrone fra S. Nikolaj.

¹³² Historien omkring lysekronens stiftelse er behandlet af H. K. Kristensen: Iver Wind og Varde kirkes store lysekrone, i ÅrbRibe. 1970, s. 490f. Iver Vind indrettede sig et stort gravkapel i Dalum kirke ved Odense.

¹³³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Varde kirke 1639, 1719—79 (C 4.122). — Lindberg Nielsen (jfr. note 14) s. 239.

¹³⁴ Varde Sølv (jfr. note 80), s. 53.

¹³⁵ Evald Larsen (jfr. note 77), s. 13.

¹³⁶ Rgsk. (jfr. noterne 10 og 20).

¹³⁷ Rgsk. (jfr. note 20). — Se også Varde Sølv (jfr. note 80), s. 81f.

¹³⁸ Lindberg Nielsen (jfr. note 14) s. 208. — JySaml. 2. rk. IV, s. 496.

¹³⁹ Evald Larsen (jfr. note 77), s. 16f. — NM2. Korrespondance.

¹⁴⁰ Om kirkens klokker foreligger beskrivelser i indb. af Jacob Helms 1873 (i NM2) og i Jacobi kirkes kaldsbog 1902f, ved embedet. Lindberg Nielsens redegørelse for klokkerne (jfr. note 14), s. 224f. har på flere punkter kunnet korrigeres.

¹⁴¹ I Danmark kendes ikke andre arbejder af Hans Altena, »des erbaren rades bussengeter« i Hamborg, hvis hovedværker i denne bys kirker gik til grunde

under Anden Verdenskrig. Se Robert Körner: Zur Geschichte der Glockengiesser in Hamburg, Hamburg 1905, s. 24, og henvisningen note 143.

¹⁴² Jfr. C. Nyrop: Om Danmarks Kirkeklokker Bog deres Støbere, 1882, s. 91f. og DK. Frborg., s. 2567.

¹⁴³ Klokken blev ødelagt under Anden Verdenskrig, se Die Bau- und Kunstdenkmale der freien und Hansestadt Hamburg III, ved Renata Klée Gobert, Hamburg 1968, s. 227.

¹⁴⁴ V. A. Secher: Forordninger og Recesser, III, 1891-94, s. 243f.

¹⁴⁵ KglBibl. Håndskriftsaml., NyKglSaml. 270,8.

¹⁴⁶ Inv. nr. 2129.

¹⁴⁷ Synsprotokol for Varde præstegård, kirke og kirkegård, 1952f. Ved embedet.

¹⁴⁸ NM2. Indb. af Jacob Helms 1873.

¹⁴⁹ Peder Nielsen var provstiskriver og ejer af Kærgård og Lunderup. Død o. 1694.

¹⁵⁰ Lindberg Nielsen (jfr. note 14), s. 221.

¹⁵¹ NM2. Søren Abildgaards notebog X, s. 19-26.

¹⁵² Den sidste oplysning ifølge DaAtlas. (jfr. note 48).

¹⁵³ Danske Samlinger for Historie m.m., I, 1865-66, s. 48.

¹⁵⁴ Las Jensen døde 1661.

¹⁵⁵ Laurids Lauridsen døde 1695.

¹⁵⁶ Jfr. C. Lindberg Nielsen: Ringkøbing købstads historie, 1943-64, s. 321.

¹⁵⁷ Formodentlig borgmester P. Schelde.

¹⁵⁸ Edv. Eller (jfr. note 59), s. 97.

¹⁵⁹ Indskriften på den forsvundne plade kendes fra en afskrift af N. Lachmann ca. 1763 (jfr. note 46).

¹⁶⁰ Jfr. S. Ellkier-Pedersen: Offerlys og mindeskjold, i Vejle Amts Årbog 1981, s. 7-60.

¹⁶¹ Afskrift i museets protokol.

¹⁶² Skjoldet var 1984 ikke tilstede i museet.

Fig. 58. Lysekrone (nr. 2, s. 924), 1642, detalje. Pyntearm, efter tegning af E. Rondahl 1893 i Nationalmuseet. — *Kronleuchter*, 1642, Detail. Zierarm.